

Albert SOLER

ESTUDI HISTÒRIC I CODICOLÒGIC
DELS MANUSCRITS LUL·LIANS
COPIATS PER GUILLEM PAGÈS (ca. 1274-1301)¹

L'any 1983, a les pàgines del segon volum d'aquest anuari, Josep Perarnau apuntava la procedència d'un «mateix obrador i possiblement de la mateixa mà» (1983: 124-125) de quatre còdexs que haurien de comptar-se entre els més antics de tota la tradició manuscrita lul·liana. Al cap de més de vint anys, he tingut ocasió de comprovar que aquella apreciació era justa i que aquells còdexs, i encara dos altres més que he pogut afegir a la llista, van ser copiats sense dubte per la mateixa mà, la de Guillem Pagès, prevere mallorquí que el juliol de 1280 va posar punt i final a la transcripció del *Llibre de contemplació* en el que ha estat considerat manuscrit lul·lià, 'princeps'.²

El conjunt, per la seva antiguitat, per la seva localització i per la seva amplitud té una rellevància especial en la història del llibre manuscrit produït en els regnes que formaren part de la Corona catalanoaragonesa: es tracta de la col·lecció de manuscrits més antiga en català que podem atribuir amb seguretat a un copista conegut, sense perdre de vista que no és descartable que s'identifiqui en el futur algun altre volum copiat per Guillem Pagès. Un conjunt que se situa ben bé a l'inici de la generalització de l'accés del català al format librari, just en el moment en què es produeix una diversificació de textos i de gèneres en vernacle que probablement té el seu reflex en la forma material que reben les obres.

El present treball vol posar en relleu que l'estudi codicològic i històric d'aquests manuscrits ofereix indicis suficients per a sostenir que la formació de la col·lecció té un vincle directe amb el mateix Llull, que és qui hauria encarregat la confecció dels còdexs com a part de l'estratègia de difusió de la seva obra. Si això és així, sembla pertinent preguntar-se si els formats que presenten els còdexs en qüestió són una opció expressa del mateix Llull i si repre-

1. Aquest treball forma part del projecte de recerca coordinat CODITECAM: Llull (HUM 2005-07480-CO3-01), finançat pel Ministerio de Educación y Ciencia, que es desenvolupa al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona. He d'agrair al Patronat Ramon Llull, i en especial al seu secretari Xavier del Hoyo, i al Programa Blaquerna d'Estudis Lul·lians de la Universitat de Barcelona i de la Universitat de les Illes Balears les ajudes que m'han facilitat per a viatges i estades a les biblioteques de Magúncia, Munic, Milà, Roma i Palma que se citen en aquest treball, entre juny del 2004 i maig del 2005. Finalment, vull deixar constància del meu deute amb Lola Badia, Anthony Bonner, Josep Perarnau i Joan Santanach per la seva sempre amable atenció i pels seus suggeriments.

2. Per a un estudi de l'escriptura de Guillem Pagès vegeu SOLER, 2004.

senten, per tant, una aportació a aquest procés incipient de ,canonització librària' del català.³

Visió de conjunt de la col·lecció de manuscrits

Els manuscrits copiats per Guillem Pagès identificats fins al moment són els que figuren relacionats a continuació; el tercer i el darrer són de nova atribució, mentre que els quatre restants són els que ja havia determinat Perarnau. Els dono unes sigles, que utilitzaré a partir d'ara per referir-m'hi:

1. Ms. A: Milà, Ambrosiana A.268 inf i D. 549 inf:⁴ folis 1-537, *Llibre de contemplació*.
2. Ms. B: Munic, Bayerische Staatsbibliothek Clm. 10504: folis 1-14v, *Tractatus compendiosus de articulis fidei catholicae*; folis 15-24, *D'oració*.
3. Ms. K: Killiney (Dublín), Franciscan Library Dún Mhuire B 95: folis 1-24v, *Començaments de medicina*.
4. Ms. M: Magúncia, Martinus-Bibliothek 220h:⁵ folis 1-54, *Art demostrativa*; folis 54v-55, *Regles introductòries a la pràctica de l'Art demostrativa*.
5. Ms. P: Palma de Mallorca, Biblioteca Pública 1103: folis 3-74, *Taula general*; folis 75-76, *Lo pecat d'Adam*.
6. Ms. R: Roma, Collegio di S. Isidoro 1/38: folis 1-31, *Aplicació de l'Art general*.

Aquests còdexs transmeten un ventall força variat de textos, tots en català amb una única excepció, ben representatius de la varietat multiforme de l'opus lul·lià.⁶ Naturalment, hi domina la mola del *Llibre de contemplació*, una imponent summa mística i filosòfica plena de suggestions poètiques, que,

3. El terme i el concepte és de PETRUCCI, 1983, 504.

4. El còdex, inicialment unitari, va ser dividit en dos volums cap al darrer quart del segle XIV. Vegeu PERARNAU 1990, 54.

5. La biblioteca ,des Priesterseminars' de Magúncia és avui coneguda com a ,Martinus-Bibliothek'; el manuscrit en qüestió ha rebut tant la signatura ,220 l' que li atribueix Perarnau com la ,220 h' que li dóna la LLULL DB. Es tracta d'un volum factici; la part atribuïble a Guillem Pagès és només la segona.

6. Fóra del màxim interès un estudi comparatiu del català que transmeten uns manuscrits de datació tan reculada i tan pròxims a l'autor. De forma puntual han cridat l'atenció alguns trets lingüístics d'aquests manuscrits, com ara l'ús del pronom *eu* per a la primera persona del singular a A o l'aparició d'un nombre inusualment elevat de llatínismes a M. Vegeu les observacions lingüístiques de Lola BADIA sobre K a NEORL V, 18 i 30-32; sobre M, vegeu BONNER 1989, I, 283-284; la llengua de A ha estat estudiada per BADIA, 1962 i per MARTÍ, 1978 i 1981. Juntament amb Lola Badia i Joan Santanach tenim en curs d'elaboració un estudi de la llengua d'aquests i d'altres còdexs lul·lians en català de la primera generació.

com s'ha dit tantes vegades, conté en germen tota la producció posterior del beat Ramon. Però no pot passar desapercebuda la presència de dues obres centrals en el desenvolupament de l'Art lul·liana: l'*Art demostrativa*, una de les versions més desenvolupades i complexes del sistema, i la *Taula general*, una obra que representa l'establiment definitiu del mecanisme combinatori de l'Art. Tenim també una aplicació dels principis de l'Art a una ciència particular, els *Començaments de medicina*, que depenen de la primitiva *Ars compendiosa inveniendi veritatem*. Aquestes tres són obres d'una certa extensió, de lectura complexa, sense concessions a un lector poc experimentat.

Crida l'atenció que de les nou obres contingudes a la llista, quatre siguin en vers i, per tant, en teoria, de lectura més fàcil i més acostada als hàbits del lector en vulgar: les *Regles introductòries a la pràctica de l'Art demostrativa*, l'*Aplicació de l'Art general*, *Lo pecat d'Adam* i *D'oració* (que és la darrera part de la *Medicina de pecat*). Les dues primeres són dues curioses obres de divulgació de l'Art lul·liana; i les dues darreres, obres de divulgació doctrinal, que serien en realitat les dues úniques que es podrien arribar a equiparar a textos habitualment produïts en vulgar. Si fem excepció de la segona, que ocupa en exclusiva el manuscrit R, les altres foren col·locades en els volums en una posició clarament secundària respecte de les obres en prosa.

L'única obra llatina del conjunt és una traducció lliure del *Coment del Dictat de Ramon*, una obra doctrinal d'exposició dels articles de la fe amb un objectiu pastoral pràctic i immediat.

Les dates de redacció de les obres contingudes als sis manuscrits copiats per Guillem Pagès delimiten un arc cronològic que va almenys de 1274 a 1301. Malgrat que l'únic manuscrit datat i localitzat és el del *Llibre de contemplació*, acabat de copiar a Palma el 8 de juliol de 1280, crec que hi ha arguments que exposaré més endavant i que apunten que els còdexs es podrien haver copiat durant estades de Llull a Mallorca.

El següent quadre resumeix les principals dades materials dels sis manuscrits i permet de fer-ne una comparació; cal tenir en compte que en tots els casos el suport material és el pergamí.⁷

7. Hom pot consultar una descripció exhaustiva del ms. A a PERARNAU, 1990; del ms. B a PERARNAU, 1982, 116-118; del ms. K a NEORL V, 17-18; del ms. M a ORL XVI, xv i a ROL XXI, xix-xxi; del ms. P a GARCÍA / HILLGARTH / PÉREZ, 1965, 81-82. També es poden consultar descripcions d'aquests manuscrits i del manuscrit R a la LLULL DB.

	Nombre d'obres contingudes	Nombre total de folis	Composició dels quaderns	Dimensions de la pàgina (mm.) ⁸	Caixa d'escriptura (mm.)	Nombre de columnes	Inter-columni (mm.)	Nombre de línies
M	2	55	6 + 6 ⁹	365 x 260	255 x 177	2	10	44
A	1	537	6 + 6	360 x 240	278 x 198	2	15	47
K	1	24	6 + 6	326 x 220	240 x 165	2	15	41
P	2	76 ¹⁰	6 + 6 ¹¹	255 x 186	187 x 130	2	11	35
B	2	24	4 + 4	236 x 175	160 x 120	2	11	33
R	1	31	6 + 6 ¹²	182 x 130	130 x 84	1	-	24

Podem considerar mitjà-gran el format dels manuscrits MA i K; especialment generós en el primer cas si posem en relació les dimensions de la pàgina, les mides de la caixa i el nombre de línies per columna. P i B entrarien en la categoria del format mitjà-petit i R en la dels petits volums.¹³ Malgrat el predomini del format mitjà, es tracta de volums d'un gruix força moderat, d'entre 24 i 76 folis, amb una única i notable excepció, la del *Llibre de contemplació* (de 537 folis!), que en cap cas no transmeten més de dues obres.

La disposició de la pàgina i l'organització del text d'aquests còdexs estableix una diferenciació neta entre les obres en prosa i les obres en vers que transmeten; d'aquesta manera es fa evident que els textos en vers no és només que ocupin un lloc secundari en els volums, sinó que mereixen també una consideració menor respecte dels textos en prosa. És per això que el manuscrit R, que transmet exclusivament l'*Aplicació de l'Art general* en vers, resulta un cas a part, una excepció pel que fa a molts dels trets a què em referiré a continuació.

Tal com es pot observar en el quadre, llevat el de R, tots els textos estan escrits a doble columna. Perarnau ja va assenyalar en el seu moment que la

8. Atès que cap dels manuscrits no sembla haver conservat la rellegadura original, cal pensar que és probable que les dimensions originals del suport material hagin estat alterades. Més significatives són, doncs, les mides de la caixa d'escriptura.

9. Amb l'excepció del darrer quadern, que és de 3 + 3.

10. Actualment el volum té 73 folis per pèrdua material dels folis 1, 2 i 4.

11. La composició d'aquest volum presenta algunes alteracions, tal com s'explica més endavant; tanmateix, la majoria de quaderns tendeix a ser de 6 + 6.

12. Amb l'excepció del primer quadern (1 + 1) i del darrer (3 + 2).

13. Segueixo en aquesta classificació el criteri de BOZZOLO / ORNATO, 1983, 217-351, establert a partir de la talla (alçària + llargària) dels manuscrits: petita, per als còdexs inferiors a 320 mm; petita-mitjana per als compresos entre 321 i 490 mm; mitjana-gran per als que fan entre 491 i 670 mm; grans per als de més de 670 mm (BOZZOLO / ORNATO, 1983, 218). La talla dels sis manuscrits copiats per Pagès és: M = 625; A = 600; K = 546; P = 441; B = 411; R = 312 mm.

caixa d'escriptura d'aquests còdexs té una característica comuna notable que, mantinguda al llarg de tants anys, suggereix potser l'existència d'un centre de treball estable: «La marca [de la caixa] fa una doble columna de quadrícules en l'espai entre corondells, mitjançant una línia (amb puntuat propi), paral·lela a llurs marges interns.» (PERARNAU, 1982, 118).¹⁴

La divisió del text es fa sempre mitjançant títols en rúbrica i, alternant en blau i vermell, inicials filigranades de diversos mòduls (les inicials secundàries també amb una discreta decoració) i calderons. Els primers folis de text de cada manuscrit (però no el de R) reben un tractament decoratiu específic, ja que les inicials es prolonguen als marges en forma de ,bande d'I'.¹⁵ Al foli 1r del manuscrit M (vegeu làmina I) aquest tipus de prolongació esdevé una mena d'orla que acaba ocupant les quatre vores de la pàgina i fins l'intercolumni, amb extensions als marges superior, inferior i exterior; d'altra banda, també és aquest l'únic còdex en què trobem una caplletra pintada (no filigranada) a l'inici de l'obra, l'*Art demostrativa*, decorada amb motius vegetals i il·luminada amb or. Tenint en compte el que ja hem dit sobre la generositat de les proporcions que observa en la disposició de la pàgina, podem dir que M és el manuscrit amb més possibilitats materials de tots sis.¹⁶ El manuscrit A,

14. A CARERI ET AL. 2001, retrobo el mateix esquema de caixa d'escriptura a dos corondells amb l'intercolumni dividit per una ratlla vertical central. En la majoria de casos (veg. per exemple el núm. 8, p. 31) aquesta partició de l'intercolumni serveix per fer-hi inicials en el cas de textos en vers; tanmateix, algun cop, aquesta línia central no té cap utilitat aparent (veg. els núm. 28, p. 112, o el núm. 30, p. 119). Per això, és significatiu que, als nostres manuscrits PB, s'hagi afegit una altra línia a la dreta de l'intercolumni quadrículat per tal d'obtenir caseslles per a les inicials de la columna b (s'ha fet el mateix a l'esquerra de la columna a). El mateix esquema de caixa l'he trobat als *Libros del saber de astronomía* d'Alfons X (Biblioteca de la Universidad Complutense, manuscrito 156; facsímil, Barcelona, 1999). I en manuscrits lul·lians, a banda de l'His. 62 de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic, que transmet el *Llibre de demostracions* (PERARNAU, 1983, 127), només l'he trobat, de moment, al manuscrit Conv. Soppr. B. 6. 1680 de la Biblioteca Nazionale Centrale de Florència, que conté el *De quadratura et triangulatura circuli* i que POMARO / PEREIRA (1998) daten a final del segle XIII o començament del XIV.

15. «La bande d'I consiste en une ligne de couleur rouge ou bleu partant de la lettre, longeant la réglure verticale, et doublée d'une succession de traits pointus, alternativement rouge et bleu, évoquant la forme de la lettre I.» (STIRNEMANN, 1990, 59 n. 1).

16. La versió llatina de l'*Art demostrativa* s'ha conservat en un volum que sabem amb seguretat que va pertànyer a Llull; es tracta del manuscrit lat. 200, clas. VI de la Marciana de Venècia, per al qual vegeu SOLER, 1994. Es tracta d'un volum enviat pel mateix Llull al dux venecià Pietro Gradenigo, cap a final de 1289, just després de l'accés d'aquest a la dignitat ducal, i que conté al foli 1 una dedicatòria que podria ser autògrafa. Compost de dos còdexs inicialment distints, però ja reunits pel mateix Llull (folis 1-157 i 158-195, cal tenir en compte que hi ha alguns errors de còmput en la foliació moderna que presenta) i elaborats a París entre 1287-1289, té una factura típicament universitària i s'hi observa un treball de consulta i d'estudi antics. Les principals característiques del còdex són: 192 folis de pergami de 250 x 185 mm, plecs en general de 6 + 6, escriptura a dues columnes en una caixa que a la primera part és de 180 x 135 mm i a la segona de 195 x 155 mm, amb 36 línies per columna en el primer cas i 49 en el segon.

al foli 1r (vegeu làmina II), en iniciar-se el text, fa una extensió en ,bande d'I' que ocupa el marge interior i superior, als quals s'afegeix una sanefa de tipus diferent al marge inferior. En canvi, al foli 1r de B (vegeu làmina III), aquest tret decoratiu sí que és pròpiament l'extensió de les inicials filigranades i, per això, ocupa només el marge interior i l'intercolumni, remarcant cadascuna de les dues columnes. A K i a P, amb les mateixes característiques que a B, la prolongació es dona només al marge de la primera columna del text.

Les obres en vers transmeses als manuscrits MPB i R tenen una disposició pròpia de la pàgina, amb trets comuns evidents, que assenyalen l'existència d'un model de base adequat al gènere d'aquests textos tot i la distància temporal que separa uns volums dels altres. En tots els casos, cada vers és copiat començant amb una lletra versal d'un mòdul lleugerament més gran que el cos ordinari de l'escriptura; aquesta lletra apareix separada uns mil·límetres de la resta del vers perquè és feta a l'interior d'una columneta traçada mitjançant l'afegit d'una línia vertical a l'esquerra de cada bloc de text. És a dir, es reproduïx el model francès habitual de ,mise en page' en les primeres obres narratives vernacles (HASENOHR, 1990, 245). D'altra banda, aquestes obres presenten una decoració i una divisió del text reduïda a inicials en vermell, sense decoració filigranada ni extensions, i rúbriques i/o calderons només en aquesta tinta. El tipus més clar d'aquesta opció seria el manuscrit R (vegeu làmina IV) que no conté altra obra que l'*Aplicació de l'Art general*, però és similar a M i P, en què es copien dues obres breus en vers que completen folis o cares de foli que havien restat en blanc després de la transcripció del text en prosa; l'única excepció és el manuscrit B, en què, d'acord amb l'estil que prové de l'obra llatina en prosa que la precedeix, es marquen les diverses parts en què es divideix el *D'oració* amb inicials filigranades amb extensions i en què els calderons alternen en blau i en vermell; tanmateix, fins i tot en aquest cas, l'obra en vers no mereix una pàgina inicial amb extensions en ,bande d'I', com la de l'obra en prosa. Aquest tractament del text expressa de forma evident una consideració inferior de les obres en vers respecte de les seves corresponents en prosa.

Com és habitual en moltes obres lul·lianes, el grau de complexitat dels quatre llibres principals continguts als manuscrits MAK i P es fa palès en la presència en el text de nombrosos esquemes, taules, arbres i figures, de notable sofisticació, amb formes i colors diversos, que exigeixen al copista un suplement d'atenció, d'innovació i de dedicació i que complicaven i encarien el producte final.¹⁷ Només l'*Art demostrativa* conté dotze figures ,primeres'

17. Els manuscrits M i P han perdut les figures que acompanyen l'*Art demostrativa* i la *Taula general* i que precedien el text. Sobre l'ús dels colors a les figures de l'*Art* vegeu BADIA, 2003, 18-21. La mateixa BADIA, editora dels *Començaments de medicina* (NEORL V, 17-18), remarca diversos errors en el repartiment de colors a l'arbre de la medicina lul·liana que Pagès dibuixa en un bifoli del manuscrit K. També és notable la rectificació en la còpia de la ,Taula general' al manuscrit P, de la qual m'ocupo més endavant.

policromes, totes circulars menys l'Elemental, que és quadrangular; set d'aquestes 'primeres figures' tenen a més una versió 'segona', en forma de gran esquema triangular (el que es coneix com una 'mitja matriu'), representació tabular de totes les combinacions binàries possibles dels seus conceptes, que obliga a adaptar la disposició del text de l'obra a la forma triangular que imposa la figura a la pàgina. Al *Llibre de contemplació* destaquen per les seves dimensions diversos arbres intercalats al llarg de l'obra ocupant la meitat de la pàgina (així als folis 260r, 265v, 272v, 305v, 318v) i, especialment, l'Arbre de fe e de raó en la figura de la sancta creu de Jesucrist' (foli 278v), que determina que el text de tota la pàgina es disposi formant una creu. En aquesta obra, la majoria d'aquestes representacions gràfiques tenen un component més simbòlic que altra cosa, però a les obres pròpiament artístiques l'aparat de figures i esquemes és necessari per a la comprensió i el seguiment del text ja que permeten que el lector s'orienti en la complexa estructura relacional i combinatòria de l'Art. És segurament per això, i per facilitar el treball i evitar errors en el seu disseny, que l'*Art demonstrativa* situa la major part de figures abans del començament propi del text i en dóna una descripció detallada a la primera distinció de l'obra; la versió anterior del seu sistema, l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*, les figures no són descrites sinó que apareixen intercalades enmig del text.¹⁸

La particular cal·ligrafia textual amb què Guillem Pagès copia els textos afegeix un tret distintiu de primer ordre al conjunt de la col·lecció. Es tracta d'una lletra de traç vertical, relativament angulosa, poc contrastada, poc comprimida, que no se sustenta sobre la línia de base, amb trets cursivitzants remarcables i amb una alineació poc rigorosa de les lletres en la paraula i en la línia. I encara hi hauríem d'afegir un ús força extens i variat de les abreviatures. Com he dit en un altre treball, aquestes característiques podrien ser reveladores que Pagès es va formar en el domini de la lletra cursiva, aspecte

18. BONNER, 2003, 61. Així, per exemple, descriu la primera figura de T: «[...] és composta de cinc triangles de diverses colors. Lo triangle blau és de Déu, creatura, operació; lo triangle verd és de diferència, concordància e contrarietat; lo triangle vermell és de començament e mijà e fi; lo triangle groc és de majoritat, egualtat e menoritat; lo triangle negre és de afirmació e dubitació e negació. Sobre l'angle del triangle blau on és 'Déu' ha tres diccions: 'unitat, essència, dignitat'; sobre l'autre angle [...]». Vegeu al còdex Vat. lat. 5112, de mitjan segle XIV, un exemplar de l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* amb totes les figures policromes dibuixades enmig del text. En canvi, a partir de l'*Art demonstrativa*, els manuscrits més antics presenten les figures policromes en un quadern independent precedint el text, tot sovint en un pergamí més gruixut, ocupant només una cara dels folis, generalment el verso del primer i el recto del segon, disposició que assegura una elaboració més còmoda i més pulcra d'aquestes representacions gràfiques (així a l'*Ars demonstrativa* continguda al ms. lat. 200, clas. VI de la Biblioteca Nazionale Marciana de Venècia, per al qual vegeu la nota 16 anterior, les figures del qual ocupen els folis 3v i 4r). Per contra, aquesta posició de les figures respecte del text també les fa més vulnerables a la substracció o a la pèrdua accidental, com ha succeït als nostres manuscrits M i P. Les edicions crítiques modernes resituen aquestes figures intercalant-les en el text, segons el meu parer de manera injustificada.

que concordaria amb la possibilitat que hagués exercit com a notari a què apunta el *signum* que fa al colofó dels manuscrit A (SOLER, 2004).

En resum, les principals característiques formals que defineixen els manuscrits ABKMP (bo i salvant les especificitats del manuscrit R), són l'ús del pergamí com a suport material, les seves dimensions mitjanes, l'escriptura a doble columna amb una lletra textual que, per la irregularitat del seu traç o pel seu alineament poc rigorós, hem de considerar d'un nivell mitjà d'execució, l'ús de rúbriques, inicials filigranades i calderons per a la jerarquització de les diverses parts de l'obra i d'extensions en ,bande d'T' com elements decoratius dels primers folis dels còdexs i, finalment, la presència d'un aparat important de recursos gràfics de suport al text.

Aquesta caracterització assenyalava que qui va encarregar l'execució d'aquests manuscrits tenia mitjans econòmics suficients per procurar la pervivència i la difusió de les obres en un format canònic i respectable, que remarca de manera evident que la seva finalitat principal és l'estudi, l'aprenentatge, la lectura personal silenciosa i la consulta, i no l'ostentació ni la lectura plaent. L'existència d'obres en vers, amb una entitat molt menor (expressada fins i tot gràficament), que en tres casos acompanyen l'obra principal en prosa, no modifica en absolut la consideració de llibre d'estudi d'aquests còdexs, perquè no es tracta d'obres de lleure, sinó d'obres doctrinals o tècniques; més aviat indiquen una voluntat explícita de referir-se als hàbits de lectura dels laics a qui es destinen aquests volums, bo i modificant-los substancialment.

La novetat, en l'arc cronològic que hem delimitat, *ca.* 1274-1301 (i cal no oblidar que amb tres manuscrits tan notables com AMK ens trobem molt a l'inici d'aquest període), és que els textos formalitzats d'aquesta manera siguin en català i no en llatí i que siguin textos de nova producció amb una autoritat encara poc reconeguda (no traduccions d'autors, per exemple), sorgits de la iniciativa intel·lectual d'un laic. No em sembla una temeritat suposar que, en el moment en què Llull produïa aquestes obres i en el moment en què es copiaven en el format que coneixem, el públic lector en vernacle amb capacitat per entendre'n la disposició i el funcionament devia ser reduïdíssim; fins al punt que potser es podria sostenir que el beat Ramon, més que adreçar-se a un lector en vulgar existent, el que fa és avançar-se i crear la possibilitat i la necessitat que aquest lector existeixi.

Si no m'equivoco, un dels pocs manuscrits no lull·lians que poden servir com a terme de comparació dels còdexs de Pagès és l'actual 486 de la Biblioteca de Catalunya. Aquest volum transmet, segons els darrers estudis de S. CINGOLANI (2003-04 i 2004), la segona redacció del *Llibre del rei en Pere* de Bernat Desclot, obra en prosa de caràcter historiogràfic, de nova composició (no es tracta d'una mera compilació de textos precedents), feta a la segona meitat de la dècada dels vuitanta del segle XIII; com les de Llull, es tracta d'una de les primeres obres narratives en català, però a diferència d'aquelles és un producte de cancelleria i està lligat a la política reial. El manuscrit en

qüestió és considerat com de final del segle XIII o començament del XIV;¹⁹ és, doncs, contemporani dels copiats per G. Pagès, amb els quals, per cert, comparteix algunes característiques formals destacables.

Compost per 108 folis numerats, de pergamí, de 310 x 216 mm,²⁰ copiat a dues columnes, en una caixa de 220 x 143 mm, un intercolumni de 11 mm i 38 línies per columna. Les subdivisions del text es limiten als capítols però són indicades també mitjançant inicials filigranades amb prolongacions en ,bande d'I'. El text és copiat per mà única que fa una lletra textual molt més formalitzada que la de Pagès: angular, molt regular, ben alineada, força comprimida lateralment i d'orientació vertical, ben contrastada i de mòdul mitjà amb tendència a empetitir-se.²¹ Potser allò més rellevant d'aquest còdex és que a gairebé cada pàgina el copista ha deixat entre un i tres espais en blanc per fer-hi unes il·lustracions que malauradament no s'han arribat a dur a terme.²² L'extraordinària ambició il·lustrativa i decorativa que demostra la previsió de l'escriptor i el seu alt nivell d'execució gràfica assenyalen que aquest havia estat concebut com un llibre cortès de lectura,²³ sens dubte, un objecte de luxe per a la cort, amb una funció monumental, adequat en la forma i el contingut als hàbits de lectura dels laics que es mouen en aquests cercles. Vet aquí, doncs, les diferències més notables amb els manuscrits de Pagès, que són concebuts en un àmbit privat com a llibres d'estudi, molt sobris en la decoració però generosos en un aparat gràfic no decoratiu sinó de suport al text, copiats per una mà textual menys cal·ligràfica.²⁴

19. COLL I ALENTORN, 1949, 186; GIMENO, 1991, 231; PHILIPP-SATTEL, 1998, 217-222, que considera «possible que el ms. 486 fos copiat en vida del cronista i, potser, amb la seva participació» (p. 218). Hom pot trobar una reproducció d'un foli d'aquest manuscrit a Riquer 1964, 433.

20. En realitat es tracta de 107 folis de pergamí + 2 guardes davanteres (el foli numerat com a 1 és la segona guarda) + 1 guarda posterior (i restes d'una altra guarda). Falten alguns folis i d'altres només se'n conserva un petit fragment esquinxat.

21. El contrast entre aquest copista i Pagès és molt notable pel que fa al sistema d'abreviatures, complex en el cas de Pagès i molt reduït en el del manuscrit de Desclot. Les barres horitzontals d'abreviatura en aquest darrer són un punt (les barres que tallen les astes descendents són una mica més llargues), mentre que les de Pagès són força gruixudes i prolongades i destaquen excessivament en el conjunt de la pàgina. Vegeu SOLER, 2004.

22. No em sembla del tot clar que els tres únics dibuixos a ploma que hi ha al còdex (folis 15v i 56r), per bé que antics, siguin realment de la mena que s'havia previst de dur a terme; vegeu la reproducció abans esmentada a Riquer 1964, 433.

23. Utilitzo el terme en el mateix sentit de PETRUCCI, 1983, 509-510. GIMENO, 1991, 231, considera específicament el ms. 486 de la Biblioteca de Catalunya un llibre ,cortese di lettura'.

24. Em pregunto si l'ús d'una lletra com la de Pagès, textual de nivell mitjà, relativament poc formal i en tot cas tan personal, té alguna relació amb la transferència del model del llibre d'estudi llatí al vernacle; o si més aviat es tracta d'una opció determinada pel context socio-cultural en què es produeix la còpia i, per tant, té més a veure amb qui encarrega els còdexs i amb els seus possibles destinataris. El contrast amb el manuscrit del *Llibre del rei en Pere* sembla abonar més aviat la segona hipòtesi; de fet, però, encara és per fer un estudi sobre les lletres

És important, en qualsevol cas, esbrinar per a qui treballava Pagès; és a dir, qui va optar per un determinat format dels llibres, per una disposició de la pàgina i del text, per una cal·ligrafia i va mantenir aquestes eleccions durant més de vint-i-cinc anys i amb quina finalitat, si és que aquestes opcions van ser conscients. Almenys dos dels sis manuscrits copiats per Pagès contenen indicis força clars que Llull va ser el ,committente' d'aquests volums i que les seves eleccions formaven part dels plans de conservació i difusió de la seva pròpia obra.

El manuscrit del «Llibre de contemplació»

El colofó que Guillem Pagès va estampar en acabar la còpia del magne *Llibre de contemplació*, avui al segon dels volums en què va ser dividit el còdex original (ms. D. 549 inf de l'Ambrosiana de Milà, foli 537, vegeu làmina V), és encara l'única font d'informació que tenim sobre aquest escriptor, mallorquí, prevere i potser notari:²⁵

«¶Hic liber est scriptus· qui scripsit sit benedictus· / A M E N· / Ego Guillemus pagesii presbiter divina gratia au/xiliante · hunc librum consolationis {!} in Ciuitate / Maioricharum ab originali translatione penitus / translataui· viiiº· Jdus Julii· Anno domini· mº· ccº· / ·Lxxxº· et hoc / Sig [signum] num feci·»

textuals emprades a la Corona d'Aragó, especialment d'aquelles que s'utilitzen en els primers còdexs en vernacle. Aquestes qüestions s'han plantejat per als casos francès i italià i no semblen del tot resoltes. Així, per al primer, CARERI ET AL. (2001, xxvi) sostenen: «l'écriture communément adoptée pour transcrire une oeuvre littéraire vernaculaire, dès lors qu'aucun effet spécial n'était recherché, ne fut ni la *textualis* gothique des livres latins ni l'écriture diplomatique des actes. C'est une petite écriture d'allure gothique, mais en règle generale beaucoup moins brisée que celle-ci, restée plus proche de la caroline évoluée des gloses du XIIe siècle comme l'écriture usuelle non livresque (*notula*), non codifiée – susceptible donc d'une infinité de réalisations personnelles –, souvent plus courante et plus rapide que la *textualis*, sur laquelle l'influence de l'écriture documentaire se fait plus ou moins sentir.» SUPINO (1993, 100-101), en canvi, per al cas italià, sosté que el grau de formalització de les lletres textuals sembla estar més en relació amb el ,committente' o amb el destinatari que no pas amb la llengua d'ús o amb el tipus de text copiat; d'aquesta mateixa opinió és SIGNORINI, 1995, 162-165. Veg. també SUPINO, 1998, que relaciona el desenvolupament de la semigòtica a Itàlia al segle XIV (entre d'altres, la famosa lletra de Petrarca) amb les interferències que es detecten entre els sistemes cursiu i textual i amb l'existència d'escriptures libràries que provenen del filó de les usuals i documentals. No em consta que aquesta qüestió hagi estat tractada en àmbit català. La visió de conjunt més completa que s'ha fet sobre escriptures i llibres de tradició textual en català a la primera meitat del segle XIV continua essent GIMENO, 1991, 223-237.

25. La transcripció del colofó regularitza només l'ús de u/v, i/j, i manté la puntuació i l'ús de majúscules de l'original. El fet que tanqui el colofó amb un ,signum' de tipus notarial fa pensar que segurament, a més de prevere, podria ser notari; tanmateix el seu nom no figura a les llistes de notaris mallorquins coneguts; vegeu SOLER, 2004.

No deixa de ser curiós que el copista subscrigui el còdex que acaba de transcriure, amb explicitació de nom, dignitat, lloc de còpia i data, i que, en canvi, l'obra resti en l'anonimat per desig exprès del seu autor.²⁶ Hauria estat més d'acord amb la natura de l'obra, i amb l'anonimat del seu autor, un colofó sense subscripció del copista en què s'expressés la fatiga de la còpia, es posés en mans de Déu el treball realitzat a l'espera d'una recompensa espiritual o es demanés al lector una pregària per la seva ànima; és a dir en la línia del que expressa la primera frase de l'actual colofó: «Hic liber est scriptus. Qui scripsit sit benedictus. Amen». En comptes d'això tenim un colofó amb un caràcter alhora certificant i commemoratiu. El nombre de còdexs signats pel seu escriptor, *more notariorum*, és escassíssim; l'excepcionalitat de l'objecte que va produir Pagès justifica, sens dubte, la raresa de la seva subscripció.²⁷ De manera semblant, tampoc no passa desapercbut el contrast que s'estableix entre el llatí del colofó i l'ús extens que s'acaba de fer del vernacle per produir el llibre més llarg i per copiar el còdex més voluminós i complex que fins aleshores s'havia escrit en català.

No és descartable que els detalls, propis d'un notari, amb nom del copista, estat, precisió sobre el model del qual s'ha copiat el text, data, localització i autenticació, tinguin un caràcter eminentment pràctic com a minuta que ha de permetre el cobrament de la feina laboriosíssima que s'ha fet; hi fa pensar sobretot la declaració «ab originali translatione penitus translataui».²⁸ Fins i tot en aquest cas, que l'únic manuscrit dels sis que dugui un colofó tan solemne sigui el del gran *Llibre de contemplació*,²⁹ remarca el caràcter únic i extraordinari del llibre en qüestió: mai fins aleshores havia existit un llibre com aquest ni al Regne de Mallorca ni a la Corona d'Aragó i haurem d'esperar ben bé un

26. Al mateix èxplícit que tanca el *Llibre de contemplació*, just al paràgraf anterior al colofó, el beat Ramon insisteix a parlar d'ell mateix des de l'anonimat: «Benedictió e glòria, sèn-yer Déus, sia donada a totz aquels e aqueles qui vos adoraran e us contemplaran ab aquesta obra, e qui per mi pobre peccador, visciós, coupable, mesquí, en lo qual no són los béns que nós deim que són en mi (los quals avem ditz per tal que la obra-n sia e-n parega pus enamorada e que-n sia més contemplada), vos pregaran e qui a avant metran esta obra de *Contemplació* a glòria e a loor de vós, qui sòtz nostre honrat senyor Déus Jesucrist.» (ms. A, foli 537b).

27. Pel que he pogut esbrinar sembla que només hi ha de cinc casos registrats a tota l'Europa medieval: tres d'àrea catalana i els altres dos, d'àrea francesa i força posteriors. A banda de Pagès, tenim el cas d'un Ponç Nadal, autor de la còpia d'un *Facetus*, vers 1200 (ALTURO, 1996 i 2000, 46, amb reproducció); i un Ramon de Capellades, que deixa un colofó, 'signat' al cançoner trobadoresc V, datat el 31 de maig de 1268 (ZAMUNER, 2003; ALBERNI, 2005; vegeu també SIGNORINI, 1995, 136 i 138). Vegeu l'esmentat ALTURO 2000, 46, i també IGLESIAS 2000, 243-244, per a la doble activitat d'escrivans, especialment eclesiàstics, que es dediquen tant a l'àmbit documental com al llibrari.

28. Vegeu SUPINO 1995, 24, per a la relació entre els colofons i les noves formes mercantilitzades de producció dels llibres.

29. *L'Art demostrativa* a M i la *Taula general* a P duen la mateixa fórmula conclusiva de l'escriptura: «Finito libro sit laus et gloria christo». Les altres obres en aquests i en els altres manuscrits pròpiament no tenen colofó de Pagès.

segle per tornar a trobar aplicat aquest format a una obra catalana i en català, amb els diversos volums del *Crestià* de Francesc Eiximenis.³⁰ Per primer cop s'havia aplicat a una obra de nova creació en vulgar el format propi d'un gran 'llibre de banc' escolasticouniversitari:³¹ grans dimensions i gruix notabilíssim, pergami, doble columna, lletra textual, taula de rúbriques (folis XI-XVv), complexa divisió en parts que té el seu reflex en la disposició de la pàgina, numeració de capítols al marge i, probablement, títols corrents i foliació.

La compartimentació del *Llibre de contemplació* és justament coneguda per la seva exhaustivitat (i també pel seu simbolisme al·legòric): l'obra es divideix en tres volums, que contenen cinc llibres (dos llibres als volums I i III, un al volum II); cada llibre es divideix en un nombre variable de distincions (amb un total de quaranta) i cada distinció en un nombre també variable de capítols (365 + 1 en total). Les rúbriques permeten distingir l'inici dels llibres, de les distincions i dels capítols; aquests últims són assenyalats també per una numeració al marge i inicials. Finalment, cada capítol conté trenta parts compostes de tres paràgrafs cadascuna i agrupades en deu unitats; l'inici de cadascuna de les deu unitats s'assenyala amb una inicial i els dos paràgrafs restants de cada unitat amb un calderó. Que el sistema de jerarquització de les diverses parts es remunta a l'autor ho prova el fet que el retrobem a l'original de la traducció llatina de l'obra.³²

La numeració de capítols es fa amb unes xifres romanes ben visibles, als marges, alternant en blau i vermell. Les indicacions que Pagès ha deixat al

30. El manuscrit 91 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona transmet un exemplar del *Terç* del *Crestià*, acabat de copiar el 1389, només cinc anys després del final de l'obra. Es tracta d'un volum de 457 folis útils, de 380 x 265 mm, que combina paper de cotó i pergami, escrit a dues columnes en una caixa de 285 x 212 mm (intercolumni de 17 mm), amb una lletra semihíbrida, amb títols corrents, numeració de capítols en xifres romanes al marge, títols en rúbrica, inicials filigranades en blau i vermell (però no extensions en 'bande d'I'), subratllats en vermell, taula de rúbriques (folis 1-12). Es tracta d'un llibre de banc i, per això, els paral·lelismes formals amb el nostre manuscrit A no poden ser més evidents; hi ha, però, dues diferències apreciables: l'aparició del paper i l'ús d'una lletra que ja no és textual.

31. Per al 'llibre de banc', vegeu PETRUCCI, 1969, 297-298, i 1983, 500 i 513-517.

32. És el lat. 3348A de la Bibliothèque Nationale de París, que Llull va donar a la Carthouxa de Vauvert; veg. SOLER, 2005, 18-19. Al còdex ambrosià la jerarquia entre els tres volums i els cinc llibres no està del tot ben resolta, potser perquè materialment es va optar per fer un únic gran volum i no tres com potser hauria estat més lògic (com s'ha dit, l'actual divisió en dos volums data de final del segle XIV, vegeu PERARNAU, 1990, 54; d'altra banda, sabem que l'original del *Liber contemplationis* a què ara he fet referència constava físicament de tres volums; vegeu SOLER, 2005). El final dels volums s'indica amb una línia en blanc i amb un èxplícit precedit d'un calderó («Acabat és lo primer volum...»). L'inici del segon volum i el tercer llibre, s'assenyala amb rúbrica i inicial de cinc línies de pauta. En canvi, al foli 260 comença el tercer volum i el quart llibre, cosa que s'anuncia amb una rúbrica que comença amb una inicial de sis línies de pauta; el capítol consegüent comença amb una inicial de set línies de pauta, quan tots els capítols tenen una inicial de quatre línies de pauta. Cal tenir en compte que només en el foli 1 amb la invocació i el pròleg, coincideixen dues inicials, però en aquell cas de quatre i tres línies de pauta respectivament.

marge inferior per al rubricador posen de manifest que s'han fet just després de la còpia del text; per exemple, al capítol 23, foli 19r, es pot veure encara la indicació «·xxiiij·». En canvi, els títols corrents que hi ha tot al llarg del volum ja no és tan segur que formin part del pla inicial de realització del còdex. Tal com assenyala PERARNAU, 1990, 58, la mà que els fa es pot considerar de la primera meitat del XIV i fa alguna grafia que delata un origen italià.³³ Fa una lletra textual amb atracció cap a la híbrida i, segons el meu parer, és la mateixa mà que ha fet la foliació en xifres àrabiques al marge superior, ja que al marge de la taula de rúbriques ha anat assenyalant la correspondència de cada distinció amb la foliació; les xifres són idèntiques i d'altra banda, les anotacions a la taula comencen a la primera distinció amb la indicació al marge intern «A carte ·Vna·» (foli XI), amb un italianisme clar i de la mateixa mà dels títols corrents. Aquesta mà (cosa que ja indicava Perarnau) és autora de nombrosos esquemes i figures al marge, fets amb tinta vermella (de vegades, en negre), tots emmarcats amb formes quadrangulars i rodones força curioses; el marc, acolorit en groc sempre, té una funció decorativa en la majoria d'ocasions.³⁴ Es tracta d'una intervenció laboriosa (fer els títols corrents i la foliació d'un volum de 537 folis no és qualsevol cosa!), feta amb una lletra força formal, que revela un cert sentit institucional; no és la intervenció corrent d'un lector particular que pren notes o que es facilita la lectura sinó que té la voluntat d'integrar la tasca que desenvolupa en la disposició del manuscrit, de manera que sigui útil per als futurs lectors.³⁵ M'inclinaria a pensar que aquesta mà és el darrer estadi d'elaboració del còdex, potser ja fora del taller original en què s'ha dut a terme la còpia.

Hi pot haver algun dubte que, en aquest context de novetat absoluta i de complexitat intrínseca de l'obra, és imprescindible suposar la intervenció de l'autor per a l'elecció dels diversos components de la disposició del text i de la pàgina? Perquè, de fet, és el format material que Llull va elegir el que defineix la natura d'una obra tan singular com el *Llibre de contemplació*, difícil d'enquadrar pel seu contingut en un gènere coetani. El continent informa perfectament el lector del que és el contingut de l'obra i de com cal enfrontar-s'hi

33. Així, per exemple: «glorios be que reben dala deitat» 442d, «segnoria» 452b, «vet-
glar» 412d, «acarte 260 266 272» 535b.

34. De vegades, repeteix al marge una figura força petita i matussera que Pagès havia integrat dins el text (vegeu als folis 432c, 453d, 459c). Caldria estudiar si aquestes figures han passat a la tradició catalana posterior del *Llibre de contemplació*. Al foli 535a, aquesta mà ha deixat un monograma que PERARNAU, 1990, 59, llegeix com «Antonius».

35. Així descriu PERARNAU els títols corrents que fa: «en la cara verso hi ha la xifra romana corresponent a la distinció i en la mateixa altura de la cara recto el seu epígraf; un centímetre sota, en la cara verso, una ,L', equivalent a ,Libre' i en la recto el número del llibre amb xifra o xifres romanes; en els casos en els quals una distinció comença en la cara recto d'un foli, el seu marge superior conté tres indicacions en altres tantes línies: número de la distinció; epígraf; i número del llibre.» (1990, 58).

per llegir-la i entendre-la: té al davant un llibre de banc, una 'summa' per a l'estudi i la consulta.

Tenim una prova material de la vinculació de Llull amb la còpia del manuscrit A. Es tracta d'una nota copiada pel mateix Guillem Pagès, just al final de la taula de rúbriques (foli XVv); a banda del colofó, és l'únic passatge original del volum escrit en llatí, i diu:

«Romanum dogma super omnia njtor habere. / Sj tamen hoc contra respicis-
oro moue.»³⁶

La mateixa idèntica anotació reapareix, emmarcada en un requadre vermell i de mà d'un dels copistes del volum, al marge superior del foli 2r del manuscrit lat. 3348A de la Bibliothèque Nationale de París, que transmet la traducció al llatí del *Llibre de contemplació*, un còdex que Llull va regalar a la Cartoixa de Vauvert el 1298 (SOLER, 2005).³⁷ Es tracta clarament d'una nota de descàrrec que vol prevenir problemes doctrinals amb l'autoritat eclesiàstica; estrictament parlant, però, no forma part del cos de l'obra. La nota ha passat a la tradició manuscrita llatina de l'obra, que habitualment la situa abans de la invocació inicial, però no a la tradició catalana, cosa que prova el seu caràcter sobrevingut en el manuscrit A, encara que l'hagi copiada l'escrivà de la resta del text. Aquesta relació de A i del seu copista amb el manuscrit original del *Liber contemplationis*, que Llull va posseir i donar i en el qual va treballar personalment per produir la traducció llatina del text, apunta la possibilitat gens inversemblant que els dos llibres vagin ser elaborats coetàniament i a Mallorca sota la supervisió, més o menys directa, del beat Ramon.³⁸

En l'àmbit mallorquí en què Pagès copia i signa el text, l'anonimat de l'obra devia ser molt retòric: tothom en els cercles cortesans, clericals i lletrats devia conèixer Llull, un laic vinculat a la casa reial, a tothom li devia sorprendre l'obra i també el manuscrit que se'n derivava. Em sembla indubtable

36. Al foli XVv, acabades les rúbriques i abans de l'avertiment llatí en qüestió, hi ha una nota copiada per una mà diferent de la de Pagès, però en lletra semitextual que diu: «¶ Con en Aquest libre deim qualitats de deu: entenem A dir dignitats de deu · ou {!} virtuts / ¶ Item con dejm falsa fe : entenem A dir fe sens forma / ¶ Item con dejm falsa rao : entenem A dir falsa significasion · / ¶ Item con dejm falsa predestinasio entenem a dir que rao A A uegades falsa openjo de predestjnasio». PERARNAU, 1990, 60, relaciona aquestes frases amb la persecució d'Eimeric, causa de la divisió del còdex en dos volums i que ha deixat altres rastres fins i tot en forma d'autògrafs de l'inquisidor.

37. La presència de la nota als dos manuscrits em va ser comunicada fa temps per l'amic i mestre A. Bonner sense que jo aleshores li donés la importància que ara veig que té. És de justícia fer-ho constar.

38. Així ho creia també BRUMMER, 1971. Un aspecte curiós del colofó sobre el qual no sembla prudent fer gaires deduccions: l'error clamorós en què incorre Pagès a l'hora de referir-se a l'obra que acaba de copiar amb tant d'esforç i que anomena «liber consolationis»! És possible que ningú, ni el mateix Llull, no l'advertís ni el fes corregir?

que Llull, als territoris del Regne de Mallorca, comptava amb aquest coneixement i amb aquest reconeixement públic que el singularitzava i que, en el fons, donava rellevància a la seva obra i a les seves propostes. Una prova contemporània d'aquesta innegable notorietat pública en territori mallorquí seria la creació del personatge de Ramon lo foll en un *Blaquerna* compost a Montpeller en aquells mateixos anys (vers 1283), també teòricament anònim, creació que només té sentit comptant amb el reconeixement que en pot fer el lector com una contrafigura literària del seu cas singular i probablement controvertit.³⁹ No és, doncs, improbable que la confecció del manuscrit A tingués una dimensió pública notòria. Tanmateix, l'absència explícita de cap patronatge concret ni en la decoració ni en el colofó diria que apunta a una empresa de tipus privat, del mateix autor com he dit, part dels projectes de difusió i de conservació de la seva pròpia obra.⁴⁰

Hi ha un altre exemplar de la versió catalana del *Llibre de contemplació* pertanyent, com A, a la primera generació de còdexs lul·lians, tot i que amb tota probabilitat és posterior a aquest;⁴¹ la comparació entre els dos volums posa de manifest fins a quin punt són sobris i discrets els exemplars copiats per Guillem Pagès. Es tracta del manuscrit F-143 de la Biblioteca de la Sapiència (avui dipositat a la Biblioteca Diocesana de Mallorca; a partir d'ara S): de 309 folis de pergamí (havien estat 316) amb un format molt similar al de A, escrits per una sola mà, textual, de mòdul molt petit, d'una gran regularitat i pulcritud, prou contrastada, força angulosa, perfectament alineada (sense sustentar-se damunt la línia de base) i gens comprimida.⁴² La diferència de mòdul i de regularitat en l'escriptura és tan gran que, amb una superfície escrita de dimensions ben similars, permet al copista de S fer entre entre 70 (foli 1) i 78 (foli 200) ratlles per columna, allà on Pagès en fa 47; el resultat final no pot ser més espectacular: l'escrivà de S necessita 221 folis menys que

39. La cosa canviarà quan Llull transcendeixi aquest àmbit podríem dir familiar i vagi a Roma i a París, on és un perfecte desconegut; finalment, el beat Ramon no sabrà prescindir d'aquesta projecció pública de la seva fama i la conrearà amb dedicació i intensitat. Per al procés de construcció del personatge de Ramon com a forma d'adquisició d'autoritat vegeu BADIA, 1995 i BONNER, 1998.

40. SIGNORINI, 1995, 136, ha suggerit que el manuscrit A podria de ser producte de la cancelleria reial mallorquina i que Guillem Pagès en podria haver estat un funcionari. La suposició no se sosté en cap índex material, sinó que es fonamenta en l'aplicació a la cancelleria reial mallorquina amb efectes retroactius de la pràctica de la cancelleria de Pere el Cerimoniós de copiar llibres a l'ensems que documents.

41. Són indicis de l'antiguitat del còdex l'ús exclusiu del pergamí, la lletra textual, l'escriptura a dues columnes i la presència d'inicials filigranades amb extensions en ,bande d'l' als marges. A diferència del manuscrit pagesià, aquest no conté ni l'avertiment «Romanum dogma super omnia njtor habere...» a què ara m'he referit ni cap mena de colofó del copista.

42. Les principals dades materials del còdex són: 350 x 260 mm de superfície de la pàgina, majoritàriament plec de 6 + 6; escriptura a doble columna, en una caixa de 280 x 177/200 mm, intercolumni entre 11 i 14 mm. Hom pot veure'n una reproducció a la fitxa corresponent d'aquest manuscrit a la LLULL DB.

Pagès per copiar el mateix text! Tenim una mostra de l'alta qualitat de confecció del volum S en l'existència d'inicials ricament decorades i il·luminades al començament dels tres volums en què es divideix l'obra.⁴³ I encara trobem un altre exemple en l'execució de l',Arbre de fe e de raó en la figura de la sancta creu de Jesucrist', que, com ja s'ha dit, comporta que tota la pàgina i el text que aquesta conté es disposi en forma de creu; doncs bé, al manuscrit S (i no en A) a l'espai en blanc que deixa la creu al centre de la pàgina s'hi ha dibuixat amb grisalla un notable santcrist.⁴⁴ En definitiva, és tracta d'un còdex molt més acurat i luxós que el que avui es conserva a Milà, ben digne de l'alt patronatge d'un monarca tot i que no tinguem cap indici que realment en sigui deutor.⁴⁵

El manuscrit de la «Taula general»

El manuscrit P, que transmet com a text principal la *Taula general*, conté dues anomalies materials que apunten a la intervenció directa de Llull. La primera es produeix en la composició d'alguns dels vuit plecs que conformen el còdex. En general, es tracta de sexterns, en els quals s'han donat alguns accidents: el primer és ara de 5 + 6 perquè falta la primera meitat del segon full;

43. Hi ha tres inicials pintades, sempre coincidents amb la lletra D de 'Deus'. La primera al començament de la invocació del llibre, de 10 línies de pauta, que conté la representació d'un mestre amb el dit índex de la mà dreta en actitud d'ensenyar, assegut a la seva càtedra davant d'un llibre obert damunt un faristol. La segona, al foli 61, a l'inici del segon volum, de 9 línies de pauta, aquesta decorada amb motius vegetals i dos caps d'animals i, en aquest cas, amb una extensió en ,bande d'I' al marge interior que es prolonga en forma rectangular al marge inferior. La tercera, al foli 153, a l'inici del tercer volum, de 6 línies de pauta, amb motius vegetals i un animal fabulós amb cap d'home; aquí, just a sota, la primera lletra del text és una A filigranada de 5 línies de pauta i una extensió en ,bande d'I'.

44. Lamentablement, el foli 163bis, al recto del qual figurava aquesta imatge, ha desaparegut del volum. Pere BOHIGAS (1965, 74) el va descriure com segueix: «El folio 169 [numeració antiga], en donde comienza el cap. 238, *Distinció qui tracta de fe e de raó en la figura del arbre de la crou*, tiene el texto dispuesto en los espacios libres que quedan entre las dos anchas fajas blancas que se cortan en forma de cruz. En su intersección hay un Cristo en grisalla de excelente factura (fig. 29).» I a la pàgina 75 en va donar una reproducció en blanc i negre, ara consultable a la LLULL DB.

45. El manuscrit A i la seva contundent materialitat planteja encara una última qüestió. Va existir un exemplar del *Llibre de contemplació* anterior al que Guillem Pagès va acabar de copiar el 8 de juliol de 1280? Una resposta negativa implicaria que des de la data de composició, que situem pels volts de 1274, abans de la redacció de la primera versió de l'Art, l'*Arx compendiosa inveniendi veritatem*, fins a 1280 s'haurien escolat uns sis anys en què el llibre no hauria existit sinó en l'original de Llull, aquell que Pagès diu haver passat a net. Dilació que no hauria de causar una gran estranyesa si tenim en compte que el beat Ramon, amb un gran sentit pràctic i d'economia de recursos, va concebre l'original de la traducció llatina del *Llibre de contemplació* (l'ara esmentat manuscrit Paris. lat. 3348A) tant per a la conservació com per a la divulgació de l'obra; el mateix hauria pogut fer, sens dubte, amb la versió catalana.

el darrer és de $6 + 5$, per pèrdua d'una meitat d'un full; és segur també que s'ha perdut un bifoli inicial que contenia les figures de la *Taula*.⁴⁶ Tanmateix, allò rellevant és que al segon plec, un quintern, falten les cinc segones meitats dels fulls, de les quals són ben visibles encara les restes ja que van ser tallades netament. Els folis mutilats van ser substituïts en el seu moment per dos plecs: el tercer, de $4 + 4$, i el quart, que és només un bifoli. El següent esquema permet d'entendre amb més comoditat totes aquestes circumstàncies:

Plec	Composició	Folis	Comentaris
0	(1+1)	(1-2)	Contenia les figures de la <i>Taula general</i> ; s'ha perdut.
1	5 + 6	3-14	Foli 3r, inici de la <i>Taula general</i> . Falta la primera meitat del 2n full d'aquest plec, el foli 4, del qual en queda un fragment petit a la part inferior.
2	5 + 0	15-19	El plec acaba de forma abrupta al foli 19: falta la segona meitat del plec, que ha estat tallada però és encara visible en part.
3	4 + 4	20-27	Conté la figura ,Taula general'.
4	1 + 1	28-29	Continua la ,Taula general'.
5	6 + 6	30-41	Foli 30r, acaba la ,Taula general'.
6	6 + 6	42-53	
7	6 + 6	54-65	
8	6 + 5	66-76	Falta la segona part d'un full.

Els plecs tercer i quart contenen pròpiament la ,Taula general', una figura tabular combinatòria, composta de 84 ,parts' (que és el terme que utilitza Llull) o sèries, disposades en columnes, cadascuna dividida en 20 cambres on es van combinant els principis de la primera i segona figures de l'Art (amb un total de 1.680 cambres). El cas és, però, que el foli 19v, el darrer conservat del segon plec, mostra l'inici d'una primera versió de la figura ,Taula general', de mà de Guillem Pagès, que ha estat ratllada en vermell; i el verso del foli 30, mostra el final d'aquesta versió primitiva de la figura, igualment ratllada en vermell. O sigui que el que s'ha fet amb els plecs afegits és substituir la ,Taula general' un cop ja havia estat copiada del tot, per una de nova que acaba al recto d'aquest foli 30; justament en aquesta cara del foli es pot apreciar que les noves sèries de cambres s'han fet després d'obliterar les que havia copiat primer Pagès.

46. Així ho evidencia la foliació del volum, que és antiga, en xifres àrabiques, a l'angle exterior del marge superior, molt menuda. La primera xifra avui visible és al foli 6 i ha comptat els 2 primers folis perduts.

Primitivament es va organitzar la figura agrupant de tres en tres les parts o sèries de la 'Taula' en columnes paral·leles. Així, al foli 19v hi van cabre fins a dotze cambres de les tres primeres parts, les BCD, BCE i BCF; les vuit cambres restants, fins a completar cadascuna de les vint preceptives, es trobaven al primer dels folis mutilats; a sota d'aquestes, s'hi situaven les sèries quarta, cinquena i sisena, corresponents a BCG, BCH, BCI, i així anar fent. Amb l'ànim d'evitar confusions i de facilitar el treball, els grups de 3 sèries anaven marcats al marge exterior per un calderó i a l'inici de cada sèrie amb un trèvol inclinat⁴⁷ després de la primera cambra. En aquest foli 19v encara s'hi pot veure, bo i ratllat, l'inici d'aquesta taula; vegeu la làmina VI.⁴⁸

I al primer dels folis que després van ser tallats, hi havia sens dubte:

CDtD	CetE	CFtF
CtBC	BtBC	CtBC
CtBD	CtBE	CtBF
CtCD	CtCE	CtCF
DtBC	EtBC	FtBC
DtBD	EtBE	FtBF
DtCD	EtCE	EtCF
tBCD	tBCE	tBCF
¶BCG:♣	BCH:♣	BCI:♣
BCtB	BtCB	BCtB
BCtC	BCtC	BCtC
BCtG	BCtH	BCtI
BGtB	BHtB	BItB
(etc.)	(etc.)	(etc.)

La nova 'Taula general', en canvi, es fa a quatre columnes i cadascuna de les sèries ocupa una columna sencera que no es talla en cap cas (no hi ha canvis de foli abans d'acabar la part). Però és que, a més, s'han introduït altres millores en la 'mise en page' de la 'Taula' que en fan més clara la consulta: es canvia el color de tinta a cada línia (alternant negre i vermell), s'ha traçat una caixa d'escriptura que fa una quadrícula i permet que hi hagi un requadre per a cada lletra, el mòdul de les lletres de cada cambra és sensiblement més gran

47. Pagès utilitza amb molta freqüència un trèvol en posició horitzontal i amb una cua força allargada per tancar rúbriques, frases o paràgrafs; vegeu SOLER, 2004.

48. A les cambres, Llull distingeix entre els principis de la Figura A i els de la Figura T, introduint una ,r' entremig: les lletres que la precedeixen són principis de la primera figura; les que la segueixen (i és per això que fa servir precisament una ,r'), de la segona. La disposició de la primitiva 'Taula' que observem al foli 19v és la mateixa que encara es pot veure al foli 30v, també ratllada.

i la lletra molt més cal·ligràfica. Així, a l'actual foli 20, hom hi troba les primeres quatre parts de la taula; vegeu la làmina VII.⁴⁹

Algú va decidir que la disposició amb què s'havia fet la primitiva 'Taula general' no era adequada perquè resultava confusa i era de difícil consulta. Es va prendre, per tant, la decisió dràstica de substituir-la per una de nova, feta amb molts més recursos. No hi ha dubte que aquesta intervenció, per les seves característiques, va tenir lloc durant el procés de confecció del còdex i no posteriorment. Així, tot i que les lletres de la nova 'Taula' són fetes amb una cal·ligrafia textual d'alt nivell, de mòdul gran, i no són les característiques de Pagès, no és descartable que sigui ell mateix qui les ha traçat treballant amb més atenció.⁵⁰ És versemblant que la determinació de refer la taula de la manera com s'ha fet hagi estat del mateix Lull.

La segona anomalia material té a veure amb el darrer plec del volum, que comprèn els folis 66-76, està compost de 6 + 5 folis i té el següent esquema:

66, 67, 68, 69, 70, 71 || 72, 73, 74, 75, 76

Al plec hi ha dos folis fora de lloc ja que el text de l'obra resulta alterat: els actuals 69 i 70. L'ordre correcte de folis, a la primera meitat del plec, seria: 66, 67, 70, 69, 68, 71.⁵¹ El fet sorprenent, a primer cop d'ull, és que l'actual ordre incorrecte dels folis a la primera meitat no té cap repercussió en l'ordre del text copiat a la segona meitat del plec. Això indica per força que l'ordre ja estava alterat quan Guillem Pagès va copiar els darrers folis del còdex. Aquests són els textos copiats en aquest plec:

49. La nova 'Taula' té només un inconvenient i és que en algunes cares de folis transparenten les lletres escrites a l'altra banda; ex.: 20v, 27r, 29v. La nova disposició és la que han adoptat també les edicions modernes de la *Taula general* (ORL XVI) i de la *Tabula generalis* (ROL XXVII), on a més les sèries apareixen numerades, cosa que no succeeix als manuscrits.

50. La 'g', que és la lletra més característica de Pagès (SOLER, 2004), no s'assembla a la seva però està feta amb el mateix traçat.

51. Hi ha una anotació en una lletra gòtica antiga molt menuda, al marge superior del foli 69r, que diu: «require in ante a tale signo +» i després retrobem la mateixa creu just abans de començar la primera columna de text d'aquest foli; i una altra al marge inferior del foli 70v, que situa una creu just on acaba el text de la segona columna i que anota a sota: «require retro in tale signo +». Es tracta, doncs, d'una remissió des del foli 69r al foli 70v que és, de fet, l'ordre correcte de lectura. Diverses correccions en la numeració d'aquests folis també volen indicar l'ordre correcte: al foli 68 hi ha un 70 barrat, un 68 en tinta quasi imperceptible i un 68 en llapis ben marcat. Al foli 70, hi figura un 68 en llapis, però esborrat, un 70 en llapis blau i un altre 70 en tinta també imperceptible. El desordre d'aquests folis ha afectat els dos altres manuscrits que transmeten la versió catalana de la *Taula general*: el ms. 11 de la Biblioteca de Sant Francesc de Palma (segles xv-xvi) i el ms. catal. 12 de la Houghton Library de Cambridge (Massachusetts; segle XIV, segona meitat). Això implica que aquests dos manuscrits, tot i que transmeten una versió catalana influïda per la segona versió llatina de la *Taula* (TENGE-WOLF, 2003, 44-46) són còpia directa o indirecta de P; TENGE-WOLF, *ibid.*, 52-53, assenyala el desordre del text en aquests dos mss., però desconeix que provingui de P perquè Galmès a la seva edició de ORL XVI va corregir l'error d'ordenació de P sense advertir-ho a l'aparat.

- Foli 72v (que és el final de la primera meitat del plec): èxPLICIT de la *Taula general*.
- Folis 73r-74r (inici de la segona meitat del plec): *Condicions del primer coronel de la taula* i *Condicions del primer coronel de la terça figura*.
- Foli 74v, en blanc.
- Folis 75r-76r: *Lo pecat d'Adam*.⁵²

És a dir, que Pagès va copiar les esmentades «Condicions» als folis 73-74 (per cert, en una tinta sensiblement més pàlida) i *Lo pecat d'Adam* als folis 75-76, a la segona meitat en blanc d'uns fulls que havien sofert una desordenació després d'haver estat copiats i que no va advertir. Probablement tot això va succeir abans de la relligadura del manuscrit.

Les dues «Condicions» són el desenvolupament de la primera columna (,coronel') de la ,Taula' i de la ,Figura Tercera'; al final del primer apartat ja s'adverteix: *Nota. Aquestes .xx. cambres són per la taula ordenades*. No és gens inhabitual a l'*opus* lul·lià el procediment d'afegir apèndixs a una obra que ja s'ha donat per tancada, especialment si es tracta de capítols de qüestions sobre la matèria objecte de l'obra.⁵³ Els de la *Taula general* han transcendit als altres dos testimonis catalans de l'obra, però per contra no apareixen a la versió llatina,⁵⁴ el fet que al manuscrit P siguin de mà del mateix copista del volum indica que es tracta d'un afegit del mateix autor i posa de manifest fins a quin punt els processos de composició i de difusió poden encavalcar-se per a Llull. Essent això així, crec que es pot sostenir que la iniciativa de copiar *Lo pecat d'Adam* al final del volum va ser també del beat Ramon.

La localització del treball de còpia

Pel colofó del manuscrit A, que és l'únic datat de la col·lecció, sabem que Guillem Pagès treballava a Ciutat de Mallorca el juliol de 1280. No sabem

52. El foli 76 està enganxat amb la coberta posterior; al verso s'hi pot entrellegir alguna anotació posterior de tipus lul·lià.

53. Al *Llibre de Déu*, un cop conclosa l'obra hi trobem el capítol *De la practica ab què mostram solre questions artificials per aquest libre...*; la versió catalana és encara inèdita i es conserva al manuscrit 5 de la Biblioteca del Marquès de Vivot, de Palma, de final del segle XIII o començament del XIV; l'obra acaba al foli 27ra, amb l'èxPLICIT, i, a continuació, ve el capítol que s'estén fins al foli 27v; vegeu també ROL XXI, 312 i 400. Una cosa similar succeeix als *Principia philosophiae*, on sempre després de l'èxPLICIT, hi trobem *De practica huius scientiae ad soluendum quaestiones*; ROL XIX, 324 i NEORL VI, 184. I també al *Liber de possibili et impossibili*, després de l'èxPLICIT, se situa la *secunda parte quartae distinctionis quae est de quaestionibus*; ROL VI, 448. Vegeu també el cas de l'*Ars inventiva veritatis* a MOG V, 206-210. PERARNAU, «Arxiu de Textos Catalans Antics» XIX (2000), 684, crida l'atenció sobre aquest fenomen i en dóna alguns altres casos.

54. Els dos altres manuscrits catalans de la *Taula general* (vegeu la nota 51), sens dubte per resoldre l'aparent anomalia de la seva existència fora del cos central de l'obra, situen aquests dos afegits abans de l'èxPLICIT on, tanmateix, continuen quedant fora de lloc.

amb certesa ni on ni quan aquest escrivà va transcriure els altres còdexs. No és segur que treballés sempre a Mallorca; en el marc cronològic que delimiten les dates de composició de les obres copiades, *ca.* 1274-1301, es distingeixen tres moments ben diferenciats:⁵⁵

I)

1273-4 (?): *Llibre de contemplació en Déu* (ms. A)

1274-83: *Començaments de medicina* (ms. K)

ca. 1283, Montpeller: *Art demostrativa* (ms. M)

1283-5 (?): *Regles introductòries a la pràctica de l'Art demostrativa* (ms. M)

II)

9/1293-1/1294, Tunis-Nàpols: *Taula general* (ms. P)

1294 (?): *Lo pecat d'Adam* (ms. P)

III)

7/1300, Barcelona: *Tractatus compendiosus de articulis fidei catholicae* (ms. B).

7/1300: *D'oració* (ms. B)

3/1301, Mallorca: *Aplicació de l'Art general* (ms. R)

El primer període (vers 1274-1285) coincideix amb un dels més ignots de la biografia del beat Ramon: sense que puguem precisar-ho gaire més, ens consta que en aquests anys es va moure entre Montpeller i Mallorca. La *Vita coetanea* (ROL VIII, 281-2) diu que va ser cridat a Montpeller per l'infant Jaume, entrevista que s'hauria de situar vers 1275;⁵⁶ segons la mateixa font, el *Llibre de contemplació* va ésser examinat allí per un framenor. La *Vita* explica també que «sub eodem tempore», Llull va aconseguir de l'infant Jaume la construcció i la dotació d'un monestir de missioners; la fundació de Miramar va ser confirmada en una butlla signada la tardor de l'any 1276 pel papa Joan XXI, i que permet de deduir que havia tingut lloc força abans (GARCÍAS, 1977, 36-46, 222-228; PERARNAU, 2002, 167-169). Hom suposa, i és ben versemblant, que en aquest moment havia de ser a Mallorca i participar activament en una fundació que tant havia desitjat i que aquesta tasca el devia

55. Segueixo la datació del catàleg elaborat per A. BONNER, consultable a la LLULL DB, amb l'única excepció de *Lo pecat d'Adam*, al qual s'havia atribuït la data incerta 1276-1283 (vegeu també SANTANACH, 2000, 41), i per al qual proposo una data força posterior d'acord amb el que suggeriré a continuació.

56. La *Vita* es refereix a Jaume de Mallorca com a rei, tot i que encara no ho era. A. SORIA FLORES, a ROL III, 6, situa aquesta estada a Montpeller entre el 21 de juny de 1274, en què Jaume I va instituir el seu segon fill lloctinent de la ciutat, i el 4 d'octubre de 1275, en què l'infant Jaume era ja a Perpinyà per contreure matrimoni amb Esclarmonda de Foix. GARCÍAS, 1977, 43, seguint el P. Pasqual, dona una data límit de març de 1275 d'acord amb un document que situa l'infant a Mallorca. Per a una possible confirmació documental d'aquesta estada a Montpeller vegeu HILLGARTH, 1998, 75 n. 6.

ocupar algun temps. Al capítol 90 del *Blaquerna*, Llull declara que està escrivint a Montpeller durant un capítol general de predicadors i sabem que se'n va celebrar un la Pentecosta de 1283; d'altra banda, hi ha raons de pes que impedeixen de situar cap part de la novel·la més enllà d'aquesta data.⁵⁷ Que el 1284 el beat Ramon era fora de l'illa ho confirma un document, pel qual el rei Jaume II de Mallorca li fa un donatiu de 30 lliures per mitjà de Bernat Guerau.⁵⁸ I no tenim cap més certesa fins al 1287, en què Llull emprèn un viatge a Roma i a París, per primer cop fora de les fronteres dels territoris regits pels monarques del casal de Barcelona.⁵⁹

Les característiques formals del manuscrit A, acabat de copiar a Palma el juliol de 1280, i dels manuscrits K i M, probablement elaborats en aquest primer període, fan que haguem de suposar un contacte directe de Llull amb el seu escrivà, almenys a l'inici del procés de còpia. Sembla difícil que la complexitat de la disposició de la pàgina i del text d'aquests còdexs hagi estat plantejada i resolta en la distància; això sense oblidar que, com hem vist, tenim un indici material de la presència de Llull durant la confecció del manuscrit A.

El segon moment, 1294, és assenyalat pel manuscrit P, en el qual com hem vist a l'apartat anterior hi ha un parell d'accidents materials significatius que difícilment s'expliquen sense la intervenció del mateix autor. Hi ha dues possibilitats, totes dues igualment hipotètiques, de contacte entre Llull i Pagès. La primera, a Mallorca; la segona a Nàpols.

El beat Ramon comença a escriure la *Taula general*, la principal obra continguda a P, a mitjan setembre de 1293 a Tunis i l'acaba, segons l'èxplot de l'obra, a mitjan gener del 1294 a Nàpols; al maig, encara hi és documentat;⁶⁰

57. «En ·i·^a vila, qui és apellada Monpesler, en la qual fo fet aquest *Libre de Evast e Blaquerna*, hac ·i· gran capítol general de preycadors.» (GALMÉS, 1935-54, II, 227). Els dominicans van celebrar capítols generals a Montpeller el 1283 i el 1294; en aquesta darrera data sabem del cert que Llull era a Nàpols. Pel que fa a la data del *Blaquerna* vegeu BONNER, 1986 i SOLER, 1991.

58. HILLGARTH, 1991, 342-343, i 2001, 43. El tal Guerau va ser possessor d'un manuscrit occità del *Blaquerna*, per al qual vegeu SOLER, 1995, 199.

59. És segur que el conflicte engegat arran de la conquesta de Sicília i que va acabar comportant la desposseïció de Jaume II dels seus dominis insulars, entre 1285 i 1298, va afectar les relacions de Llull amb la seva illa natal. Llull no va tornar a Mallorca fins a 1300 en un sojorn de més d'un any, tot i que potser hi havia estat el 1294, en una breu estada, per a la qual vegeu a continuació. Vegeu BONNER, 1989, I, 26-28, DOMÍNGUEZ a ROL, XIX, xl-xli, SANTAMARÍA, 1989, 30, PERARNAU, 1990a, 47 n. 60 (i, encara, del mateix autor a «Arxiu de Textos Catalans Antics» XIV, 316-317 i XXI, 771) per a una possible posició del beat en el conflicte entre Pere II d'Aragó i Jaume II de Mallorca. SANTAMARÍA (*ibid.*, 19; i el segueix en això DOMÍNGUEZ, *ibid.*, xl) afirma que Llull va sortir de l'illa el 1279, però la data és purament hipotètica.

60. El febrer de 1294, a Nàpols, Llull rep autorització de Carles Martel per parlar amb els musulmans de Lucera (HILLGARTH, 2001, document núm. 31). L'abril de 1294, Llull encara és a Nàpols, tal com posa de manifest l'èxplot de *Lo sisèn seny, lo qual apelam affatus*. El maig encara hi és, perquè Carles II l'autoritza a instruir el captius musulmans del Castel dell'Ovo (HILLGARTH, 2001, document núm. 32).

i, entre començament de novembre i començament de desembre, hi dona una *Peticció de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels*.⁶¹ Hi ha, però, un document que el situaria el juliol de 1294, a Barcelona: un Ramon Llull compareixia davant de Jaume II d'Aragó, que era aleshores rei efectiu de Mallorca, per formular una queixa contra l'abat de la Real i contra un ciutadà mallorquí, Berenguer Draper, que es resistien a tornar-li una certa quantitat de diners que els havia deixat en dipòsit; certament, no tenim cap seguretat que el personatge homònim sigui el beat Ramon, però les relacions amb l'abadia cistercenca que suggereix l'assumpte se li adiuuen.⁶² La possible estada a Barcelona caldria situar-la, doncs, entre maig i octubre de 1294; la presència a P de *Lo pecat d'Adam*, que fa referència a «un senyor rey» que podria molt ben ser Jaume II d'Aragó, també apuntaria al pas de Ramon per la ciutat comtal.⁶³ Un cop admesa aquesta estada de Llull a Barcelona, encara cal suposar una posterior anada a Mallorca de la qual no en tenim cap altre testimoni que el que donaria el mateix manuscrit P.⁶⁴

La segona possibilitat fóra un encontre a Nàpols el 1294, propiciat per una ambaixada mallorquina a la cort pontifícia amb motiu de l'accés de Celestí V a una càtedra de sant Pere que havia estat llargament vacant. Una tal ambai-

61. Són tres les obres adreçades al papa Celestí V datades (1294, sense cap més precisió) i localitzades a Nàpols: la *Peticció de Ramon al papa Celestí V per a la conversió dels infidels*, presentada juntament amb la *Disputació de cinc savis* i les *Flors d'amor* (vegeu la nota 64). Celestí V va ser elegit el 5 de juliol de 1294 a Perusa, va ser coronat a l'Aquila i va romandre-hi fins al novembre. El 5 de novembre entrava solemnement a Nàpols i el 13 de desembre abdicava. Atesa aquesta cronologia i, d'acord amb PERARNAU (1982a, 13), crec que la *Peticció* ha d'haver estat donada al Papa entre el 6 de novembre i el 12 de desembre de 1294.

62. HILLGARTH, 2001, document núm. 33; donat a conèixer per Martí de Barcelona, 1934, 166. PERARNAU (1982a, 14 i nota 16) posa en dubte que el tal Llull sigui el beat Ramon i assenyalava altres casos de documents amb coincidència de nom i cognoms.

63. En diversos manuscrits l'obreta va precedida d'una rúbrica en què es precisa «los uersos de uall scrits son CC que féu maestre Ramon lull en perpinyà a prechs del Rey de Mallorca» (MOLL, 1982, 27). És, d'acord amb aquesta informació, que l'obra ha estat datada generalment als anys 70 o 80 del segle XIII i relacionada amb Jaume II de Mallorca. Tanmateix, a P, que és el més antic de tots els testimonis, aquesta rúbrica és significativament absent.

64. BONNER, 1980, 81-82, ha apuntat que l'*Arbre de filosofia desiderat* (una obra que cita l'*Affatus*, compost a Nàpols l'abril del 1294, i adreçada al seu fill que fa molt de temps que no ha vist) suggeriria aquesta estada a Mallorca. L'obra no conté cap referència de data ni de lloc de composició però és significativa la seva presència al manuscrit Hisp. 60 de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic (PERARNAU, 1982, 62, el data «entorn de 1330»), que aplega obres de datació pròxima: folis 1-34, *Arbre de filosofia desiderat*; 35-77v, *Disputació de cinc savis*; 77v-79, *Peticció a Celestí V per a la conversió dels infidels*; 83-92, *Flors d'amors e flors d'intel·ligència*; 93-101, *Lo sisèn seny, lo qual apelam affatus*. Tanmateix, al pròleg de l'*Arbre de filosofia desiderat*, Ramon parla al seu fill des de la distància (més aviat des de Nàpols que no pas des de la mateixa illa): «Dementre que estava en aquesta trista consideració, per la presencia del arbre sots lo qual estava, volentat me venc que feés aquest ARBRE e que-l tramezés al meu fil, per so que <per> él agués membransa e sciencia [...]» (ORL XVII, 401-402). Aquesta estada a Barcelona i a Mallorca és tradicionalment admesa per les biografies de Llull: BONNER, 1989, I, 38; BATLLORI, 1993, 232; HILLGARTH, 1998, 176 i n. 36; DOMÍNGUEZ, ROL XIX, xvii.

xada no és documentada però sembla d'obligada suposició si tenim en compte la situació en què es trobava el rei Jaume II de Mallorca, privat de la part insular del seu regne.⁶⁵ En aquesta ambaixada hi podria haver figurat l'escrivà, i potser notari, Guillem Pagès.

Les obres contingudes als manuscrits B i R de Pagès es corresponen amb la primera estada que Llull va fer a Mallorca en molts anys, 1300-1301 (o la primera d'una certa durada, si admetéssim la hipotètica de 1294). Provenia de París (1297-1299), i va fer abans un breu sojorn a Barcelona: el 30 d'octubre de 1299, obté de Jaume II d'Aragó una autorització per a predicar a les sinagogues i mesquites dels seus dominis.⁶⁶ A la capital catalana, Llull escriu obres dedicades al monarca i a la seva esposa, la reina Blanca, el *Dictat de Ramon*, el *Coment del dictat* i les *Oracions de Ramon*. A començament de 1300 ja és a Mallorca i dona per acabats, sense completar-los, els *Principia philosophiae* que havia començat el 1299 a París, una obra d'alta volada especulativa que ja no es correspon amb els interessos que demostra a les obres compostes íntegrament a l'illa, de caràcter marcadament divulgatiu i escrites gairebé exclusivament en català.⁶⁷

Tres manuscrits de gran antiguitat, i que agrupen les obres per la proximitat de la seva composició, transmeten gairebé tota la producció lul·liana mallorquina d'aquest període. D'una banda, a B hi trobem el *Tractatus compendiosus de articulis fidei catholicae*, que no és sinó una traducció lliure del *Coment del dictat* acabat de compondre a Barcelona; i la quarta part de la *Medicina de peccat*, anomenada *D'oració*; ambdues datades el juliol de 1300.⁶⁸ De l'altra, el manuscrit 5 de la Biblioteca del Marquès de Vivot, de Palma de Mallorca, que podria molt ben ser coetani dels de Pagès, i que conté el *Llibre de Déu* (folis 1-27v, desembre de 1300), el *Llibre de coneixença de Déu* (folis 27v-40v, octubre de 1300), i el *Llibre de l'és de Déu* (folis 41-49v, setembre de

65. Aquesta hipòtesi m'ha estat suggerida per J. PERARNAU, a qui agraeixo el seu interès. El mateix autor ha fet notar (1982a, 15) l'existència d'ambaixades trameses per Jaume II d'Aragó a Celestí V el juliol de 1294.

66. HILLGARTH, 2001, document 35. Els dominis incloïen les Balears, restituïdes a Jaume II de Mallorca un any abans però com a vassall del rei d'Aragó.

67. Vegeu DOMÍNGUEZ a ROL XIX, xiii-xvi. L'explicit de l'obra precisa: «Finiuit Raimundus quaestiones tertii circuli philosophiae in ciuitate Maioricarum anno 1300 incarnationis domini nostri Iesu Christi. Et quia isti tres circuli sufficiunt ad omnes alios, et ipse erat occupatus per studium arabicum, noluit tractare de aliis circulis, de quibus circulis tractabit adhuc aliquis homo deuotus et sapiens ad gloriam et honorem Dei nostri Iesu Christi.» (ROL XIX, 323). Tanmateix, coincideixo amb PERARNAU («Arxiu de Textos Catalans» XIV, 318) que cal interpretar aquest 'studium arabicum' com una referència a una institució, probablement a Miramar.

68. No és segur que la *Medicina*, una obra que sembla formada per agregació de textos preexistents i de textos nous, existís ja com a tal en aquesta data. L'explicit que presenta el *D'oració* al manuscrit B serà després el mateix de tota l'obra. Per al caràcter compost de la *Medicina* vegeu DOMÍNGUEZ a ROL XIX, 415-419.

1300).⁶⁹ Finalment, el manuscrit R, que conté l'*Aplicació de l'Art general*, data-da el març de 1301. Només el *Llibre d'home*, de novembre de 1300 no se'n ha conservat en un còdex de la primera generació.⁷⁰

Recapitulació

Els sis manuscrits que va copiar Guillem Pagès al llarg de més de vint-i-cinc anys són fruit, amb tota probabilitat, d'un encàrrec de Llull que formava part dels plans de difusió de la seva obra. En seria un indici, en primer lloc, la probable coincidència de la data possible de còpia dels còdexs amb tres estades de Ramon a l'illa. En segon lloc, sembla significativa l'absència d'un 'commit-tente' explícit en uns volums que en el context cultural mallorquí del moment no podien passar desapercebuts; i, finalment, almenys una anotació al manus-crit A i diverses intervencions al manuscrit P assenyalen directament Llull.

L'estudi d'aquests còdexs demostra la preocupació del beat Ramon pel for-mat i la disposició en què es difonien els seus textos. D'una banda, el mante-niment continuat en els còdexs pagesians d'uns formats ben definits assenya-la una consciència clara de la importància fonamental que la materialitat té en la transmissió dels textos; de l'altra, la disposició textual distinta de les obres en prosa i de les obres en vers apunta a l'existència d'uns tipus formals adap-tats a la diversitat de gèneres de l'opus lul·lià. L'anàlisi d'altres còdexs lul·lians de la primera generació ha de permetre confirmar i perfilar aquestes afirma-

69. La similitud de format i de disposició de la pàgina entre la primera part d'aquest còdex (que, d'altra banda, és factici) i els de Pagès és remarcable: 49 folis de pergamí de gruix mitjà. 280 x 210 mm. 5 quaderns de 4 + 4 i un, el darrer, de 6 + 3 (es veuen les restes dels 3 folis tallats). Escriptura a dues columnes, de 38 línies. Caixa: 190 x 140 mm; intercolumni 10 mm. Tot copiat per la mateixa mà; lletra textual, de mòdul mitjà, arrodonida, poc comprimida i poc contrastada, amb poques fusions i enllaços, força regular. Són molt perceptibles els canvis de tinta. El mateix copista fa les rúbriques. Caplletres i inicials filigranades, amb vermell, blau i morat. Prolonga-cions de les caplletres en 'bande d'T'. Calderons en blau i vermell. És datable de final del segle XIII o començament del XIV. Vegeu-ne una descripció més completa a la LLULL DB.

70. El que sabem del recorregut històric dels manuscrits copiats per Pagès apunta l'illa de Mallorca com a lloc d'origen. El manuscrit P no se n'ha mogut i prové de la biblioteca de Sant Francesc (és el volum 37 de l'inventari que en va fer el 1715 el P. Rafael Barceló, vegeu GOT-TRON, 1923). El manuscrit A va anar a parar a Milà des de l'illa (vegeu PERARNAU, 1990, 54). El manuscrit K és a Irlanda des de 1872, provinent del convent franciscà de Sant Patrici i Sant Isidor de Roma (HILLGARTH, 1966, 78), biblioteca on encara es troba R; un i altre formen part dels fons portats a Roma pels postuladors mallorquins de la causa de beatificació (PÉREZ, 1961, 20). Els manuscrits B i M, són a Munic i a Magúncia provinents de la donació que, a començament del segle XVIII, va fer la comtessa de la Manresana (de la família Erill-Llull) de la biblio-teca de l'escola lul·liana de Barcelona per als projectes editorials d'Ivo Salzinger (així ho expli-ca ell mateix a la carta dedicatòria al primer volum de la MOG); al llarg del segle XV, en el moment de màxima activitat de l'escola, les relacions entre els fons manuscrits lul·lians de Bar-celona i de Palma eren molt fluides, així que no fóra gens estrany que aquests volums provin-guessin també de l'illa.

cions.⁷¹ De tota manera, és innegable que Llull s'adonava de la informació implícita que la dimensió material dels seus llibres transmetia sobre les seves obres i valorava la importància que aquests significats tenien per a la recepció i per a l'acceptació d'allò que produïa amb tant d'afany.

Les característiques formals més rellevants d'aquests volums, que retrobem en altres manuscrits lul·lians primitius (i a les quals cal prestar atenció, doncs), són l'ús del pergamí com a suport material exclusiu, la talla mitjana, l'escriptura a doble columna, l'ús d'una lletra textual de nivell mitjà, la jerarquització de les diverses parts de l'obra mitjançant rúbriques, inicials filigranades, extensions en ,bande d'I' i calderons, la presència de recursos gràfics i, per contra, l'absència gairebé absoluta d'elements purament decoratius. La sobrietat és l'element més remarcable de l'aspecte general dels còdexs, la gravetat i la serietat els valors que se'n desprenen i que apunten a l'estudi com a finalitat de les obres que contenen.

Precisament, una de les opcions formals bàsiques que els sis manuscrits revelen consisteix en l'adaptació del format del llibre d'estudi universitari en llatí a les obres que el beat Ramon escrivia en vulgar. Caldria determinar si aquest procediment s'havia utilitzat ja en l'àmbit català (o en l'occità, tan interrelacionat) i amb quines característiques, però no hi ha dubte que, per al cas català, Llull és el primer a fer-se'l seu per a obres pròpies, de nova creació i, a més, amb peculiaritats rellevants com la d'afegir textos en vers, en una disposició clarament subordinada als textos principals en prosa. Es tracta, per tant, d'una aportació rellevant per la quantitat i significativa per la diversitat, feta des de la iniciativa privada d'un laic, en un moment en què es dona la canonització librària del català.

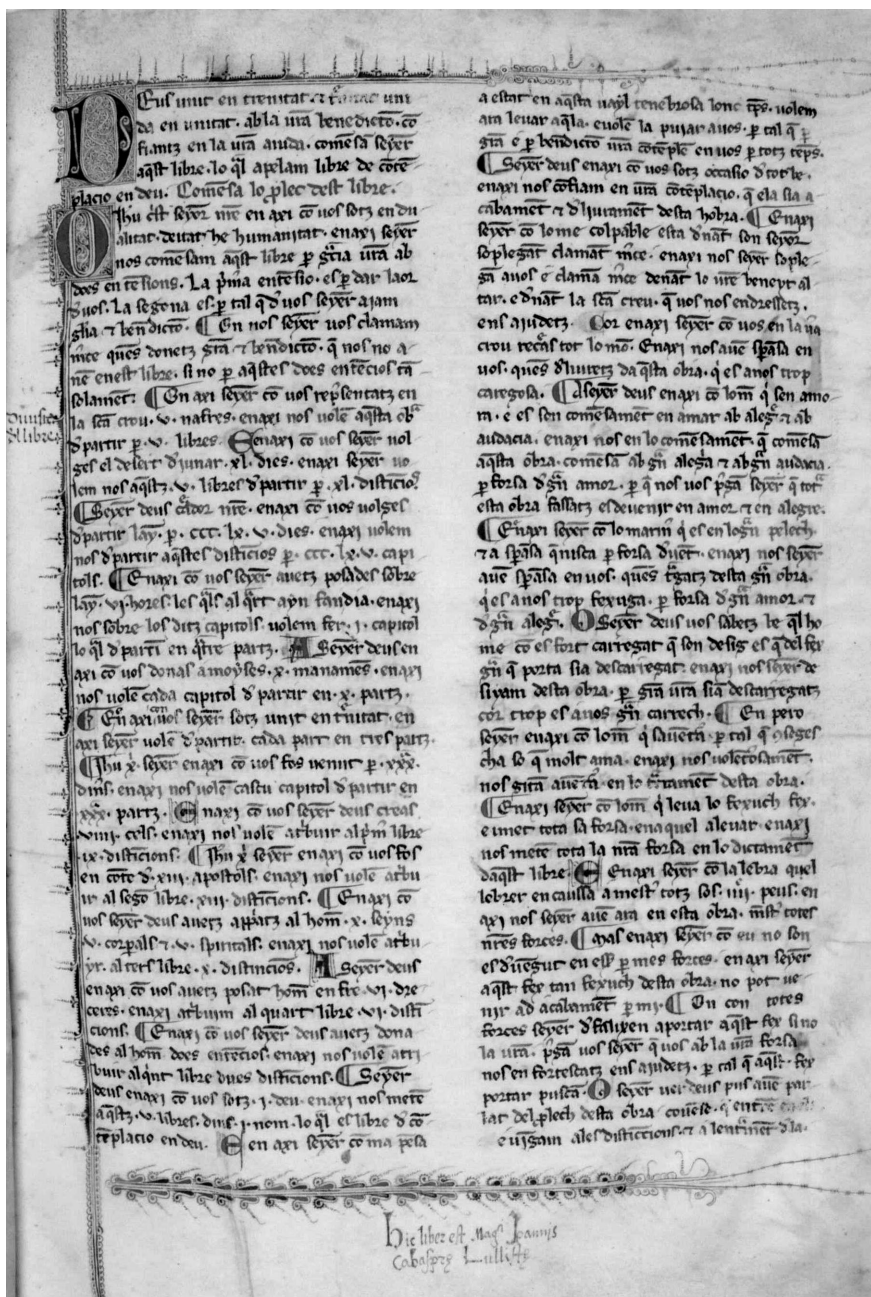
La ,mise en page' i la ,mise en texte' són el final de l'estadi de composició del text i la primera de les estratègies lul·lianes de difusió; això indiquen les interferències que es produeixen entre redacció i transmissió i les implicacions que tenen en aspectes formals dels còdexs, com hem vist en el cas del manuscrit P i com es comprova en el de l'original del *Liber contemplationis*.⁷²

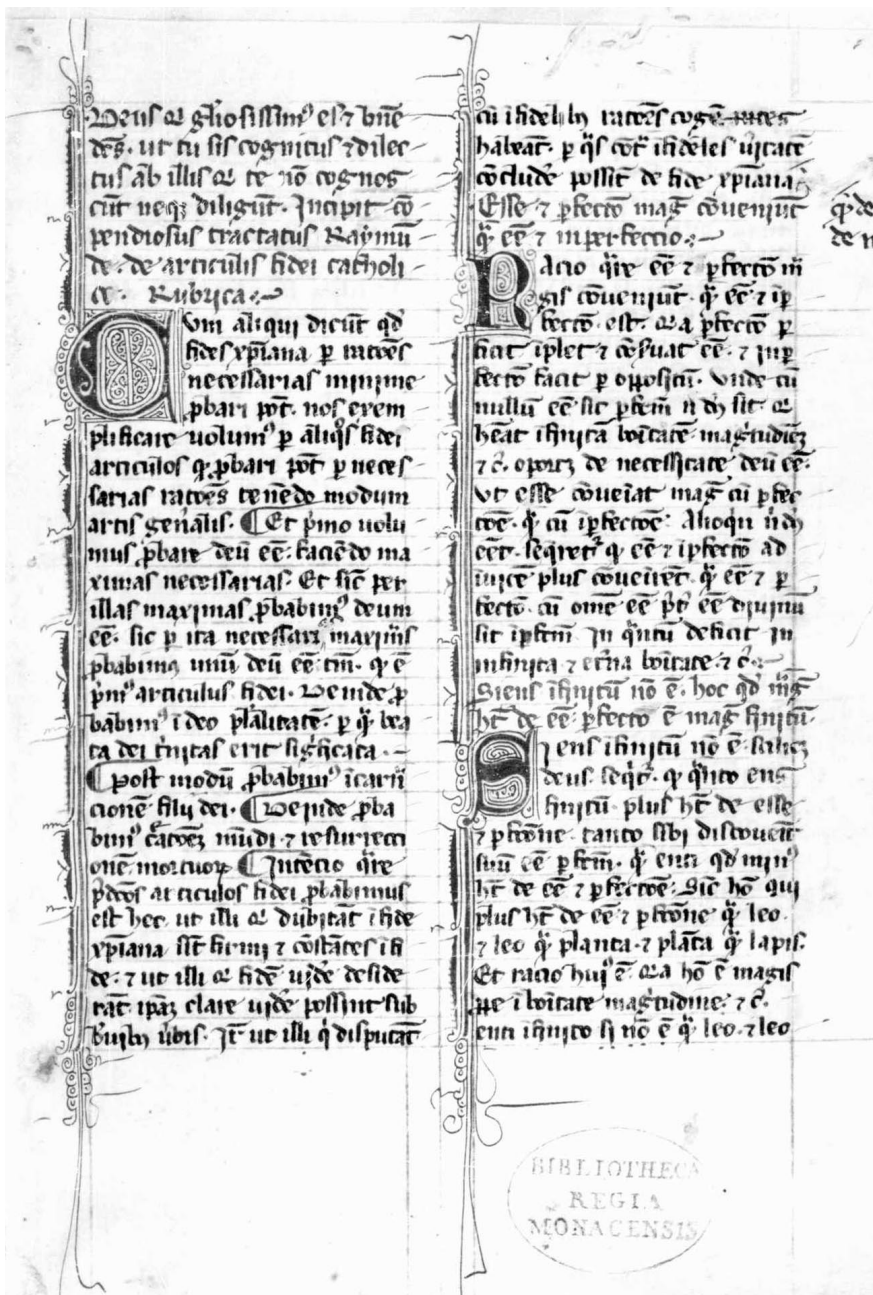
L'atenció que han merescut els còdexs lul·lians de primera generació com a expressió primera del significat que l'autor atribueix a la seva obra no es correspon amb l'amplitud i amb la qualitat de la tradició manuscrita antiga que ens l'ha transmès. Les informacions contextuais (i no només textuais) que es desprenen dels còdexs més antics, relacionats o relacionables amb el beat, demostren l'atenció que va dispensar als aspectes formals de la transmissió i com tot sovint els va relacionar amb el mateix acte de la composició. Fins al punt que crec que no és exagerat dir que qualsevol pregunta pel sentit d'una obra lul·liana hauria de portar aparellada també la pregunta pel format original que Llull li va voler donar.

71. Tinc en curs d'elaboració un estudi de conjunt dels manuscrits lul·lians més antics que espero que aportarà noves dades a la qüestió.

72. El manuscrit Paris. lat. 3348A, esmentat més amunt, i per al qual vegeu SOLER, 2005.

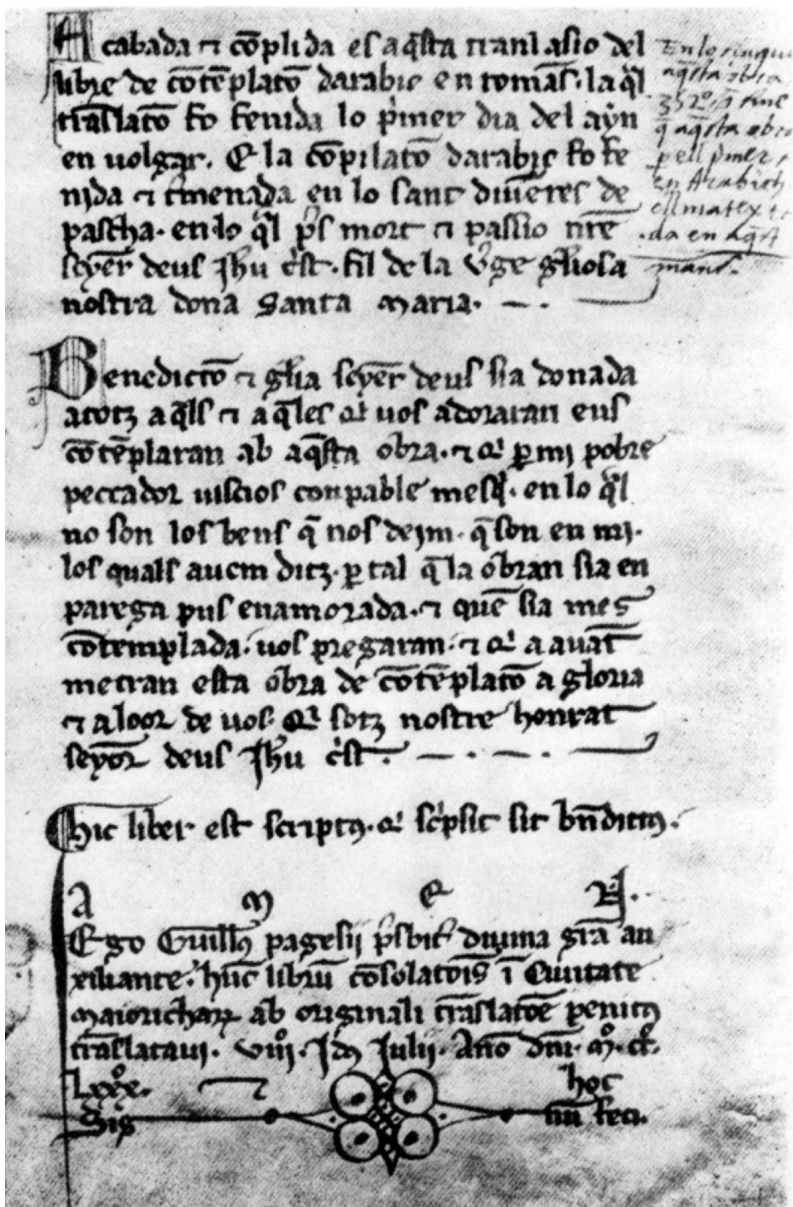
LÀMINA I. Foli 1r del manuscrit M.

LÀMINA III. Foli 1r del manuscrit B.

Deus flouos p uostramar :-
 Estart genal a plicar.
 Solem a les especials
 Scienciaes quí son aytales.
 Vna es teologia.
 A lara nes filosofia.
 Logica dietz medicina.
 E que rectoria spí.
 E moralitat3 hy metrem.
 P lo que lo uer ey mostrem.
 E ayso fem p tal rayso.
 Q mostrem laphicacio.
 De lart genal encastuna.
 Q a totel esta comuna.
 E p eles poden auer.
 E nbreu de teps 7 retener.
 Et en les q. distíncions
 Fassam de castuna pmons :-
 De la pma distícció en theologia :-
 Theologia es saber.
 A b lo qual de deu ho dñu uer.
 Conex hom la essencia
 P la pmera figura.
 Faen cercle duna en vna.

LÀMINA V. Foli 537 del manuscrit A (detall).

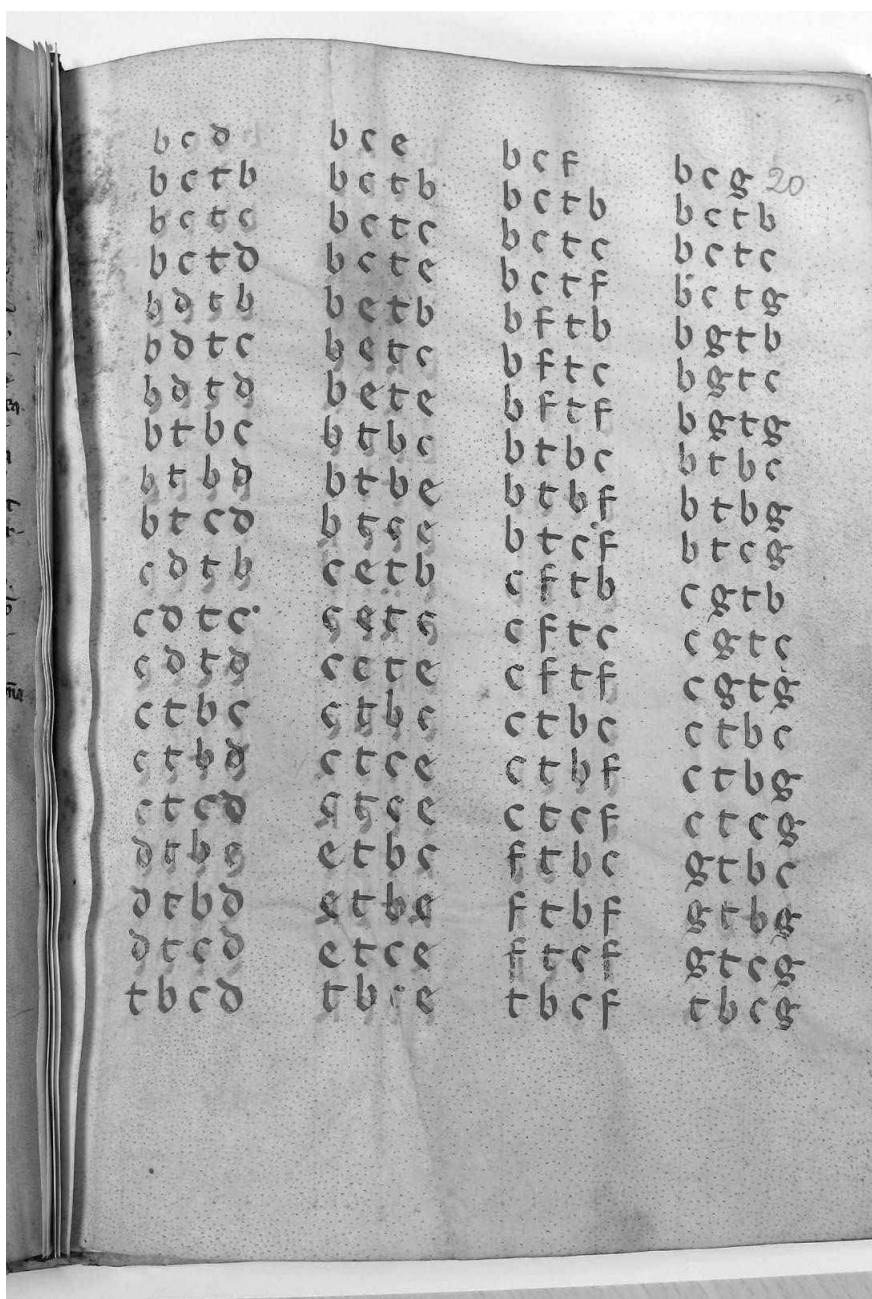
en esta taula. 22 les lletres q son
 apl del son dels dñes d la se-
 gona hja e les lletres q son de
 nat son de la pma e p aqsta
 significo a ho mana de notar
 abeuidamiet les raos d les
 coles. La entencio p q aqsta
 taula es en esta art. es p lo q
 ha unipul a enfeiar z a trobar
 les coles parqoulars remana-
 des qr calama d les bues partz
 es unipul en lo q son signific-
 des les hjes. diffinicions regles
 e qthos. 7 en calama da qles
 partz pot ho monphicar. xx.
 raos a sobre ho metexa qtho.
 segor les diffinicions dels come-
 samet. qr calama cabia porta
 la respoio segor les diffinico-
 ons. 7 als metexa ha segor les reg-
 les mesclades ab los comesamet.
 pot ho en qra en calama d les
 partz monphicar. xx. manes

d qthos. feter segor los mescla-
 met dels comesamet e d les
 regles. En calama d les
 d la taula son significatz los bues
 en los qth de ho enfeiar les me-
 ptois axi co en la part d b. c. d.
 On son significatz. xy. loes segor
 22 dit aut. en la qra figura
 segor lo q significue les bues par-
 tres. axi co d la cabia d b. c. d. e.
 q pot ho dir snea significca bonea
 e duraco 7 enaxi co d la cabia de
 b. c. d. e. q pot ho dir q diffinico
 illumina bonea snea 7 axi d les
 altes cabies. 22 calama cabia pot
 ho trer unipul e parqoular afi-
 matqua. 7 unipul e parqoular
 negagua. axi co d la cabia d b. c. d.
 Cor lo sñ e amable en duraco
 Hesu mal sñ es amable en duraco
 no. Calama bonea es snea z en
 tat. Ho uol qthos lo posen en

B. c. d. e.
 b. c. r. b.
 b. c. r. c.
 b. c. r. d.
 b. c. r. b.
 b. d. r. c.
 b. d. r. d.
 b. r. b. c.
 b. r. b. d.
 b. r. c. d.
 c. d. r. b.
 c. d. r. c.

b. c. e. e.
 b. c. r. b.
 b. c. r. c.
 b. c. r. c.
 b. c. r. b.
 b. e. r. c.
 b. e. r. c.
 b. r. b. c.
 b. r. b. e.
 b. r. c. e.
 c. e. r. b.
 c. e. r. c.

b. c. F. e.
 b. c. r. b.
 b. c. r. c.
 b. c. r. F.
 b. f. r. b.
 b. f. r. c.
 b. f. r. F.
 b. r. b. c.
 b. r. b. F.
 b. r. c. F.
 c. F. r. b.
 c. F. r. c.

LÀMINA VII. Foli 20 del manuscrit P.

BIBLIOGRAFIA

- Alberni 2005 ALBERNI, Anna, *El cançoner català V: un estat de la qüestió*, dins «Cultura neolatina» LXV, fasc. 1-2 (2005), 155-180.
- Alturo 1996 ALTURO PERUCHO, Jesús, *Un Facetus en dístics copiat a Barcelona al segle XII-XIII*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics» XV (1996), 393-399.
- Alturo 2000 ALTURO PERUCHO, Jesús, *Le statut du scribeur en Catalogne (XII-XIII siècles)*, dins HUBERT, M.-C. / POULLE, E. / SMITH, M. H. (ed.), *Le statut du scribeur au Moyen Age: actes du XIIe colloque scientifique du Comité international de paléographie latine (Cluny, 17-20 juillet 1998)*, París, École des Chartes, 2000, 41-55.
- Badia 1962 BADIA I MARGARIT, Antoni M., *Notes per a una caracterització lingüística dels manuscrits del «Libre de contemplació». Contribució a l'estudi de la llengua de Ramon Llull*, dins «Estudis Romànics» X (1962), 99-129.
- Badia 1995 BADIA, Lola, *Ramon Llull: Autor i Personatge*, dins DOMÍNGUEZ, Fernando / IMBACH, Ruedi / PINDL, Theodor / WALTER, Peter (ed.), *Aristotelica et Lulliana magistro doctissimo Charles H. Lohr septuagesimum annum feliciter agenti dedicata*, (Instrumenta Patristica, XXVI), Steenbrughe / La Haia, Abbatia Sancti Petri / Martinus Nijhoff International 1995, 355-375.
- Badia 2003 BADIA, Lola, *Natura i semblança del color a l'opus lul·lià: una aproximació*, dins «Studia lulliana» XLIII (2003), 3-38.
- Batl·lori 1993 BATLLORI, Miquel, *El lul·lisme a Itàlia. Esbòs de síntesi*, dins ID. *Ramon Llull i el lul·lisme*, (Obra Completa II), València: Tres i Quatre, 1993, 221-335.
- Bohigas 1965 BOHIGAS, Pere, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Período gótico y renacimiento*, vol. I, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1965.
- Bonner 1980 BONNER, Anthony, *Notes de bibliografia i cronologia lul·lianes*, dins «Estudios lulianos» XXIV (1980), 71-86.
- Bonner 1986 BONNER, Anthony, *La data de «Blaquerna»*, dins «Estudios lulianos» XXVI (1986), 143-147.
- Bonner 1989 BONNER, Anthony, *Obres selectes de Ramon Llull (1232-1316)*, 2 vols., Palma de Mallorca, Editorial Moll.
- Bonner 1998 BONNER, Anthony, *Ramon Llull: autor, autoritat i il·luminat*, dins MAS I VIVES, Joan / MIRALLES I MONSERRAT, Joan / ROSSELLÓ BOVER, Pere (ed.), *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Palma (Mallorca), 8-12 de setembre del 1998*, vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998 35-60.
- Bonner 2003 BONNER, Anthony, *Les estructures de l'Art durant l'etapa quaternària*, dins «Studia lulliana» XLIII (2003), 57-82.
- Bozzolo / Ornato 1983 BOZZOLO, Carla / ORNATO, Ezio, *Pour une histoire du livre manuscrit au moyen âge: trois essais de codicologie quantitative*, París, Éditions du Centre Nationale de la Recherche Scientifique, 1983.

- Brummer 1971 BRUMMER, Rudolf, *Die älteste Handschrift des «Libre de contemplació» von Ramon Llull*, dins «Estudios lulianos» XV (1971), 143-152.
- Careri et al. 2001 CARERI, Maria / FERY-HUE, Françoise / GASPARRI, Françoise / HASENHOHR, Geneviève / LABORY, Gillette / LEFÈVRE, Sylvie / LEURQUIN, Anne-Françoise / RUBY, Christine, *Album de manuscrits français du XIIIe siècle: mise en page et mise en texte*, Roma, Viella, 2001.
- Cingolani 2003-2004 CINGOLANI, Stefano Maria, *Historiografia catalana al temps de Pere II i Alfons II (1276-1291). Edició i estudi de textos inèdits: 1. Crònica del rei Pere*, dins «Acta historica et archaeologica medievale» XXV (2003-2004 = Homenatge a la professora Dra. Maria Josepa Arnall i Juan), 201-227.
- Cingolani 2004 CINGOLANI, Stefano Maria, *Historiografia catalana al temps de Pere II i Alfons II (1276-1291). Edició i estudi de textos inèdits: 1. Gesta Comitum Barchinonensium IV*, dins «Llengua & Literatura» XV (2004), 7-30.
- Coll i Alentorn 1949 COLL I ALENTORN, Miquel, *Introducció*, dins Bernat DESCLOT, *Crònica*, vol. I, (Els Nostres Clàssics A, 62), Barcelona, Barcino, 1949.
- García / Hillgarth / Pérez 1965 GARCÍA PASTOR, Jesús / HILLGARTH, J. N. / PÉREZ MARTÍNEZ, Lorenzo, *Manuscritos lulianos de la Biblioteca Pública de Palma*, Barcelona / Palma de Mallorca, Biblioteca Balmes / Biblioteca Pública de Palma, 1965.
- Garcías 1977 GARCÍAS PALOU, Sebastián, *El Miramar de Ramon Llull*, Palma de Mallorca, Instituto de Estudios Baleáricos-CSIC, 1977.
- Galmés 1935-54 LLULL, Ramon, *Libre de Evast e Blanquerna*, ed. Salvador GARMÉS, Andreu CAIMARI i Rosalia GUILLEUMAS, (Els Nostres Clàssics A, 50-51, 58-59, 74, 75), 4 vols., Barcelona, Barcino, 1935-1954.
- Gimeno 1991 GIMENO BLAY, Francisco M., *A propósito del manuscrito vulgar del trescientos, el escurialense K.I.6 y la minúscula cursiva libraria de la Corona de Aragón*, dins «Scrittura e Civiltà» XV (1991), 205-245.
- Gottron 1923 GOTTRON, Adam, *El catàleg de la biblioteca lul·liana del Convent dels Franciscans de Mallorca*, dins «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya» VI (1923), 146-224.
- Hasenohr 1990 HASENOHR, Geneviève, *Les romans en vers*, dins MARTIN, H.-J. / i VEZIN, J. (dir.), *Mise en page et mise en texte du livre manuscrit*, París, Éditions du Cercle de la Librairie-Promodis, 1990, 245-263.
- Hillgarth 1966 HILLGARTH, J. N., *Manuscritos lulianos de la biblioteca del Convento Franciscano de Dún Mhuire, Killiney, Co. Dublin, Irlanda*, dins «Estudios lulianos» X (1966), 73-79.
- Hillgarth 1991 HILLGARTH, J. N., *Ramon Llull's Early Life: New Documents*, dins «Mediaeval Studies» LIII (1991), 337-347.
- Hillgarth 1998 HILLGARTH, J. N., *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme*, (Textos i Estudis de Cultura Catalana 61), Barcelona, Curial Edicions / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

- Hillgarth 2001 HILLGARTH, J. N., *Diplomatari lul·lià: documents relatius a Ramon Llull i a la seva família*, (Col·lecció Blaquerna 1), Barcelona / Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona i Universitat de les Illes Balears, 2001.
- Iglesias 2000 IGLESIAS, J. Antoni, *Le statut du scribe en Catalogne (XIVe-XVe siècles): une approche*, dins HUBERT, M.-C. / POULLE, E. / SMITH, M. H. (ed.), *Le statut du scribe au Moyen Age: actes du XIIe colloque scientifique du Comité international de paléographie latine (Cluny, 17-20 juillet 1998)*, París, École des Chartes, 2000, 229-266.
- Llull DB BONNER, Anthony (dir.), *Base de dades Ramon Llull*, Barcelona, Universitat de Barcelona <<http://orbita.bib.ub.es/llull>>.
- Martí 1978 MARTÍ I CASTELL, Joan, *Observaciones sobre algunos resultados del análisis de tres manuscritos del «Llibre de Contemplació en Déu», de Ramon Llull*, «Cultura Neolatina» XXXVII fasc. 1-2, (1978), 17-39.
- Martí 1981 MARTÍ I CASTELL, Joan, *El català medieval. La llengua de Ramon Llull*, Barcelona, Indesinenter, 1981.
- Martí de Barcelona 1934 MARTÍ DE BARCELONA, *Nous documents sobre Ramon Llull i la seva escola*, dins «Estudis franciscans» XLVI (1934), 326-358.
- MOG *Raymundi Lulli Opera omnia*, ed. Ivo SALZINGER, 8 vols., Magúncia, 1721-1742.
- Moll 1982 MOLL, Francesc de B. *L'opuscle de Ramon Llull sobre el pecat d'Adam. Assaig d'edició crítica*, dins ID. *Textos i estudis medievals*, (Biblioteca Abat Oliba 25) Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 25-41.
- NEORL *Nova Edició de les Obres de Ramon Llull*, Palma de Mallorca, Patronat Ramon Llull, 1990-...
- ORL *Obres de Ramon Llull, edició original*, 21 vols., Palma de Mallorca, 1906-50.
- Perarnau 1982 PERARNAU I ESPELT, Josep, *Els manuscrits lul·lians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic. I. Volums amb textos catalans*, (Studia, Textus, Subsidia III), Barcelona, Facultat de Teologia, 1982.
- Perarnau 1982a PERARNAU I ESPELT, Josep, *Un text català de Ramon Llull desconegut: la «Petició de Ramon Llull al papa Celestí V per a la conversió dels infidels»*. Edició i estudi, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics» I (1982), 9-46.
- Perarnau 1983 PERARNAU I ESPELT, Josep, *Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lul·lians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics» II (1983), 123-169.
- Perarnau 1990 PERARNAU I ESPELT, Josep, *El manuscrit lul·lià «Princeps»: el del Llibre de contemplació en Déu de Milà*, dins *Studia Lullistica et Philologica. Miscellanea in honorem Francisci B. Moll et Michaelis Colom*, Palma de Mallorca, Maioricensis Schola Lullistica, 1990, 53-60.
- Perarnau 1990a PERARNAU I ESPELT, Josep, *El Llibre contra Anticrist de Ramon Llull. Edició i estudi del text*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics» IX (1990), 7-182.

- Perarnau 2002 PERARNAU I ESPELT, Josep, *La còpia manuscrita medieval de les tres lletres de Ramon Llull demanant al rei, a un prelat de França i a l'estudi de París l'establiment d'escoles de llengües* (Clarmont-Ferrand, BMI, ms. 96), dins «Arxiu de Textos Catalans Antics» XXI (2002), 123-218.
- Petrucchi 1969 PETRUCCI, Armando, *Alle origini del libro moderno*, dins «Italia medioevale e umanistica» XII (1969), 295-313.
- Petrucchi 1983 PETRUCCI, Armando, *Il libro manoscritto*, dins ASOR ROSA, Alberto, *Letteratura italiana, vol. 2: Produzione e consumo*, Torí, Einaudi Editore, 1983, 499-524.
- Philipp-Sattel 1998 PHILIPP-SATTEL, Sabine, *Les tradicions textuales en el pas del català a l'escriptura. L'exemple de la historiografia*, dins MAS I VIVES, Joan / MIRALLES I MONSERRAT, Joan / ROSSELLÓ BOVER, Pere, *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Palma (Mallorca), 8-12 de setembre del 1998*, vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, 203-225.
- Pomaro / Pereira 1998 POMARO, Gabriella / PEREIRA, Michela, *Notizia di due manoscritti lulliani a Firenze*, dins «Studia lulliana» XXXVIII (1998), 63-84.
- Riquer 1964 RIQUER, Martí de, *Història de la literatura catalana*, vol. I, Barcelona, Ariel, 1964.
- ROL *Raimundi Lulli Opera Latina*, Palma / Turnhout, Brepols 1959-...
- Santamaría 1989 SANTAMARÍA, Álvaro, *Ramon Llull y la Corona de Mallorca. Sobre la estructura y elaboración de la «Vita Raimundi Lulli»*, Palma de Mallorca, Sociedad Arqueológica Luliana, 1989.
- Santanach 2000 SANTANACH I SUÑOL, Joan, *Notes per a la cronologia del cicle de l'«Ars compendiosa inveniendi veritatem»*, dins «Studia lulliana» XL (2000), 23-46.
- Signorini 1995 SIGNORINI, Maddalena, *Il copista di testi volgari (secoli X-XIII). Un primo sondaggio delle fonti*, dins «Scrittura e Civiltà» XIX (1995), 123-197.
- Soler 1991 SOLER, Albert, *Encara sobre la data del «Blaquerna»*, dins «Studia lulliana» XXXI (1991), 113-123.
- Soler 1994 SOLER, Albert, «*Vadunt plus inter sarracenos et tartaros*»: *Ramon Llull i Venècia*, dins BADIA, Lola / SOLER, Albert (ed.), *Intel·lectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana*, (Textos i Estudis de Cultura Catalana 36), Barcelona, Curial Edicions / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, 49-68.
- Soler 1995 LLULL, Ramon, *Llibre d'amic i amat*, ed. Albert SOLER, (Els Nostres Clàssics B 13), Barcelona, Barcino, 1995.
- Soler 2004 SOLER, Albert, *L'escriptura de Guillem Pagès, copista de manuscrits lulllians*, dins «Studia lulliana» XLIV (2004), 109-122.
- Soler 2005 SOLER, Albert, *Difondre i conservar la pròpia obra: Ramon Llull i el manuscrit lat. paris. 3348A*, dins «Randa» LIV (2005 = Homenatge a Miquel Batllori 7), 5-29.

- Stirнемann 1990 STIRNEMANN, Patricia, *Fils de la vierge. L'initiale à filigranes parisienne: 1140-1314*, dins «Revue de l'Art» XC (1990), 58-73.
- Supino 1993 SUPINO MARTINI, Paola, *Linee metodologiche per lo studio dei manoscritti in litterae textuales prodtti in Italia nei secoli XIII-XIV*, dins «Scrittura e Civiltà» XVII (1993), 43-101.
- Supino 1998 SUPINO MARTINI, Paola, *Per la storia della semigotica*, dins «Scrittura e Civiltà» XXII (1998), 249-264.
- Tenge-Wolf 2003 TENGE-WOLF, Viola, *The textual tradition of the Tabula generalis: from Ramon Llull to the critical edition in ROL XXVII*, dins «Studia lulliana» XLIII (2003), 39-56.
- Zamuner 2003 ZAMUNER, Ilaria, «Intavulare». *Tavole di canzonieri romanzi. I. Canzonieri provenzali. 3. Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana V (Str. App. 11 = 278)*, Modena, Mucchi Editore, 2003.